

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๕
โกศปราบไผ่ฝรั่งเศษ ภาค ๓

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าจอมโหมต รัชกาลที่ ๕

และมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิเชียรขิบัติ (แบน บุนนาค)

กับังงานปลงศพคุณหญิงวิเชียรขิบัติ (พร้อม บุนนาค)

วันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมโหมต รัชกาลที่ ๕ และมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชาธิบดี (แบน บุณนาค) กับงานปลงศพคุณหญิงวิชาธิบดี (พร้อม บุณนาค) ซึ่งจะทำในเดือนธันวาคมปีนี้ คุณหญิงวิเศษภายี (เริ่ม) พร้อมด้วยน้อง ๆ ใครจะพิมพ์หนังสือแจกในเวลาพระราชทานเพลิงเรื่อง ๑ จึงมอบฉันทะให้พระยาอร่ามมณเฑียรมาแจ้งความที่ราชบัณฑิตยสภา ขอให้กรรมการเลือกหนังสือให้ ราชบัณฑิตยสภาได้ แนะนำให้พิมพ์เรื่องโกศاپานเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระยาอร่ามมณเฑียรเห็นชอบด้วย จึงพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่มนี้

เรื่องโกศاپานเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศสนี้ มองซิเออร์เดอ วีเซ เป็นผู้แต่ง พิมพ์เมื่อ ค. ศ. ๑๖๘๖ (พ. ศ. ๒๒๒๕) มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดวชิรราช เจษฎาจารย์ ฟ. ฮีแล แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญแปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทย เล่มนี้เป็นภาค ๑ จัดเป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๕

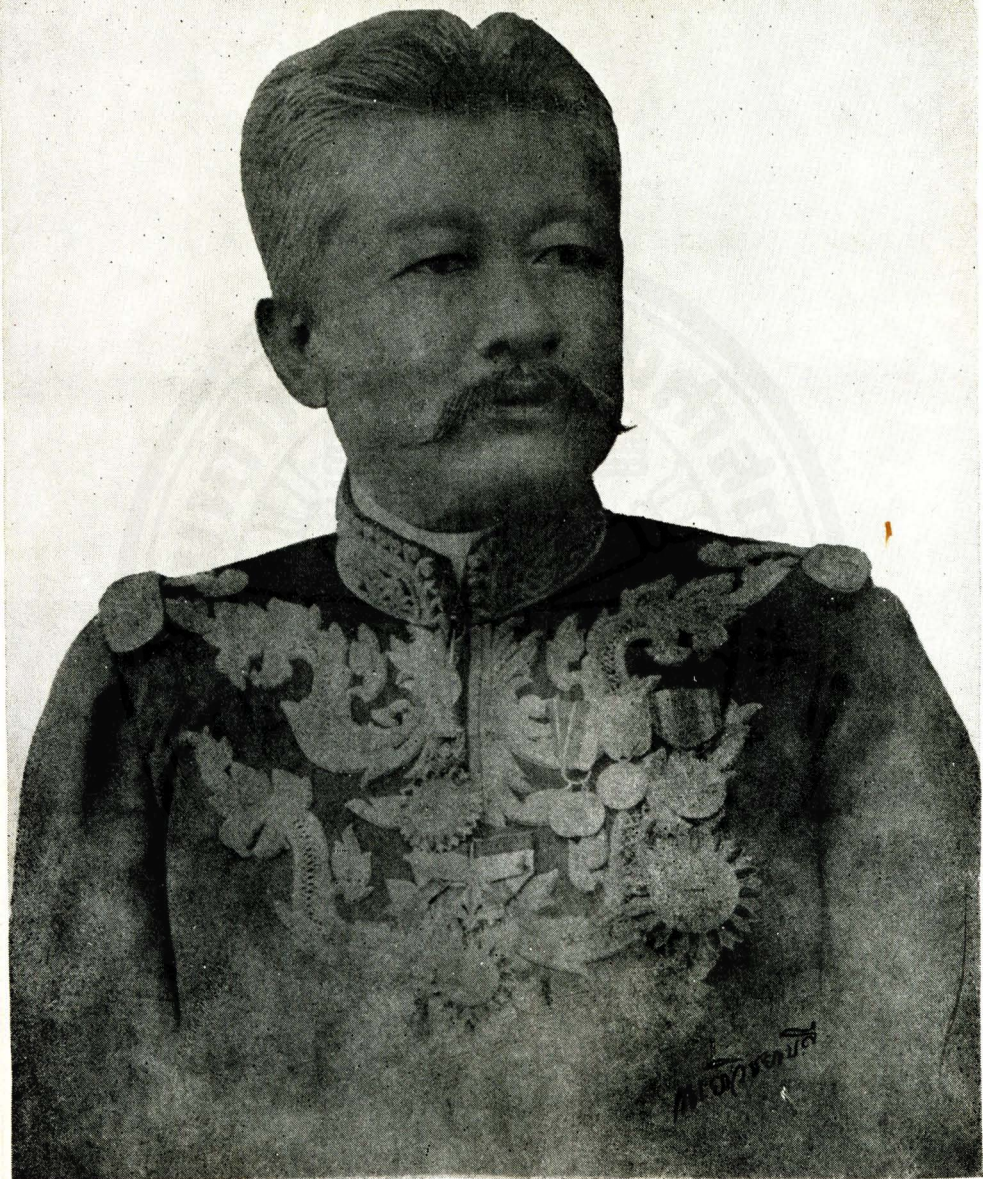
ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ. ศ. ๒๔๗๕

คำอุททิต

หนังสือเรื่องโกศปาณไปประเทศฝรั่งเศสภาค ๓ นี้ คุณหญิงวิเศษภายั (เริ่ม) นางตลอดไตรภพ (เบือน) นางวิจารณ์คำวี (แบงก์) นางสาวเซ็ด บุนนาค นางประคอง ชูโตรองอำมาตย์โท ภูษฉงค์ บุนนาค นายไพบุลย์ บุนนาค สร้างขึ้นเพื่อแจกในงานศพ สอนองคุณมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชาธิบดี และคุณหญิงวิชาธิบดี (พร้อม) ผู้บิดาและมารดา กับเจ้าจอมโหมด ในรัชชกาลที่ ๕ ผู้เป็นป้า ซึ่งพระราชทานเพลิงที่สุสานวัดประยุรวงศาสด เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

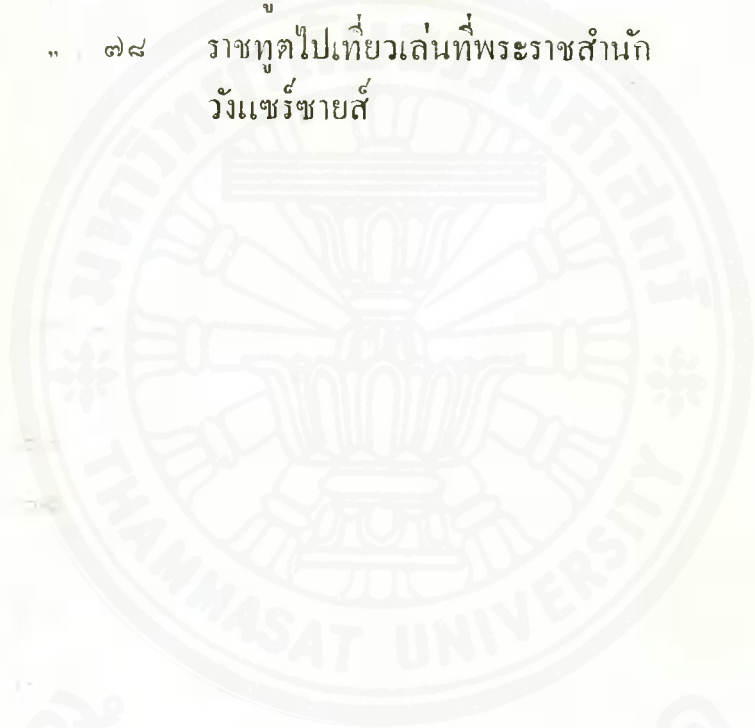

มหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชาติบดี (แบน บุณนาค)
เป็นบุตรคนที่ ๓ ของพระยาอรรคราชนารทภักดี (หวาด บุณนาค)
และคุณหญิงอรรคราชนารทภักดี (บัว บุณนาค) เกิดเมื่อวันพุธ
ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๑ ถึงอนิจกรรม เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน

สารบัญ

บทที่ ๖๕	เหตุการณ์ในเมืองปารีส ระวังที่ท่าน ราชทูตไปเที่ยวเหนือ	หน้า ๑
" ๖๖	ราชทูตไปในงานของมงเซียร์ คือสมเด็จพระ พระอนุชาธิราช	" ๕
" ๖๗	ราชทูตไปเที่ยวดูของต่าง ๆ ในกรุง ปารีสต่อไป	" ๑๐
" ๖๘	ราชทูตไปเยี่ยมสำนักสามเณร มิชซังต่างประเทศ	" ๑๕
" ๖๙	คนไทยสอบไล่ชั้นมหาปริญญา	" ๒๓
" ๗๐	ราชทูตไปดูโรงเรียนมหाराชวิทยาลัย ชื่อหลุยเลอครั้งด์	" ๓๕
" ๗๑	ราชทูตไปเหยียบสถานโฮเต็ล เดอคีส	" ๓๗
" ๗๒	" มงเซียร์ " คือสมเด็จพระอนุชา สิ้นพระชนม์ลง	" ๓๘
" ๗๓	ราชทูตไปฟังเพลงสวด " ชยันโต " ที่ พระอารามแดส์เฟอยังด์	" ๔๗
" ๗๔	ราชทูตไปเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ มีโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น	" ๕๓

“ ๓๕	เรื่องคนไข้ของเจ้าคุณราชทูต	หน้า ๕๗
“ ๓๖	ราชทูตไปดูอารามवालเดอครัส และไปฟังคดีพิณ	“ ๖๑
“ ๓๗	ราชทูตรับรองของกำนัล	“ ๖๕
“ ๓๘	ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระราชสำนัก วังแซร์ชายส์	“ ๖๘

สำนักหอสมุด

โกศปานไปฝรั่งเศส

บทที่ ๒๕

เหตุการณ์ในเมืองปารีส
ระวางที่ราชทูตไปเที่ยวเหนือ

คณะราชทูตานุทูตที่มาจากเมืองไทยนั้น นอกจากราชทูต ๓ ท่านแล้วยังมีขุนนางไทยมาเป็นเพื่อนอีก ๖ นาย และใน ๖ นายนั้น เมื่อตอนไปเที่ยวเหนือนี้ ท่านอัครราชทูตได้พาไปด้วยเพียง ๔ คน อีก ๒ คนนั้นให้ร้อพักอยู่ที่กรุงปารีส สำหรับจัดเข้าของต่าง ๆ ที่ราชทูตหมายใจจะซื้อหรือสั่งให้ห้างทำสำหรับนำไปเมืองไทยคราวเมื่อจะกลับ อันว่าขุนนางสองคนที่ขยับข้อยู่ในปารีส เมื่อท่านราชทูตเคิรทางไปเที่ยวข้างเหนือนี้ เจ้าพนักงานได้มอบให้มิงเชียร์เดอเวเนโรนี่ ล่ามหลวงสำหรับภาษาอิตาลี เป็นคนนำพาไปดูตามห้างต่าง ๆ เพื่อแนะนำห้างที่จะสร้างของนั้น ว่าควรจะพลิกแพลงแก้ไขประการใด สิ่งของเหล่านั้นจึงจะถูกพระทัยพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ นอกจากท่านได้ไปดูตามห้างร้านสำหรับสั่งซื้อของดังนี้แล้ว มิงเชียร์เดอเวเนโรนี่ ยังได้พาไปดูอะไรต่ออะไรที่เป็นของน่าดูอีกหลายแห่ง เช่น ครั้งหนึ่งได้พาท่านไปดูโรงเรียน เณรของมิชซังต่างประเทศ สำหรับฝึกหัดเด็กโจศรัทธาซึ่งจะบวชเป็นพระสงฆ์สำหรับ

ไปเทศนาสั่งสอนพระศาสนาในต่างประเทศ มีที่เมืองไทยเป็นต้น
 ข้อที่จับใจพวกขุนนางไทยเมื่อไปดูเสมณารีย์วนนคอสัทธรรมณซึ่ง
 ระเหยอยู่ทั่วไปในสำนักนั้น ถึงเวลาถึงเข้าทำนบาคหลวง
 เดอบริชาเซียร์ซึ่งเป็นประมุขแห่งสำนักนั้น ก็ได้เชื้อเชิญท่าน
 ขุนนางไทยสองคนนั้นให้ร่วมโต๊ะกับกับอาจารย์และนักเรียนเนร
 เหล่านั้นด้วยท่านก็รับ เวลากำลังรับประทานอาหารนั้นท่านได้
 ยินเนรองค์หนึ่งประจำอยู่ที่ธรรมาสน์ในห้องกินเข้า ได้อ่านวินัย
 สามเนรเสกขา ก็ยังเป็นทีเตือนความเลื่อมใสศรัทธาของขุนนาง
 สองคนนั้นเป็นอันมาก.

ในวันเดียวกันเมื่อกินเข้าเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานยังได้พา
 ขุนนางสองคนนั้นไปยังห้างทำพรหมช้อชาวอนเนอรี สำหรับจะ
 ได้ตรวจดูว่า พรหมต่าง ๆ ที่สั่งให้ทำสำหรับถวายสมเด็จพระ
 นารายณ์นั้น แล้วตามความตกลงเดิมหรือไม่ ถัดจากโรงทำ
 พรหมยังได้ไปดูสวนสัตว์ สวนต้นไม้ต่างประเทศที่ท่านเสนาบดี
 เดอลูวาได้พึงริทำขึ้นเมื่อไม่สู้กับนัก ในสวนนั้นขุนนางไทยสอง
 คนได้พบเห็นพรรณไม้เมืองไทยหลายชนิด แต่สิ่งที่เขาได้
 พิจารณาหัดดูด้วยความเจาะจงใจมากกว่าสิ่งอื่นทั้งหมด คือกระดูก
 สัตว์ต่าง ๆ มีกระดูกข้างสารที่เคยอยู่ในสวนแวร์ซายส์เมื่อก่อนล้ม
 เป็นต้น.

นอก นั้น ยังได้ไปดูวัดแซงต์วิกเตอร์ ซึ่ง มีชื่อเสียง เป็นต้น
 เพราะห้องสมุดและห้องพิพิธภัณฑ์อันเกี่ยวข้องกับเรื่องวัตถุศักดิ์สิทธิ์

ครั้งโบราณ กับได้ไปชมคูศาลสถิตยัตติธรรมด้วย ท่านท่าน
 ได้ยินพวกทนายความ ๓ นายแถลงการณ์ในเรื่องคดี ชิงมั่งเซียร์
 เดอเวนโรนีได้อธิบายใจความเบื้องต้นให้ท่านทราบ ท่านแสดง
 ความแปลกใจไม่น้อยในวิธีดำเนินกิจการ สำหรับชำระความในเมือง
 ฝรั่งเศสว่า-- “ช่างผิดกันกับที่เป็นไปในเมืองไทยยิ่งนัก ท่าน
 ฝ่ายโจทก์และจำเลยต่างมีทนายสำหรับชี้แจงความเป็นไปของคดี
 แทนตน แต่ในเมืองไทยนี้หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ใครไม่พอ
 ใจใครเมื่อไร ผู้ไม่พอใจนั้นร้องฟ้องว่าความตามรูปคดีเอาเอง
 ส่วนจำเลยก็โต้เถียงไปตามความเห็นชอบของตนเหมือนกัน ไม่
 มีทนายรับว่าความต่างโจทก์และจำเลยเหมือนกัน” (ที่ตรงนี้
 ขอท่านผู้อ่านอย่าได้ลืมนว่าเป็นเรื่องที่โต้เถียงกันขึ้นครั้งรัชสมัยพระ
 นารายณ์ ศาลไทยเวลานี้คงดูไม่แปลกกว่าศาลฝรั่งเศสเท่าไรนัก
 เพราะต่างถือธรรมเนียมคล้าย ๆ กันเสียแล้ว ตั้งแต่รัชกาล
 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕).

เมื่อออกจากศาลแล้ว ขุนนางสองคนนั้นได้ไปดูโรงเรียน
 หลวงสำหรับบุตรตระกูลชั้นสูง เรียกว่าโรงเรียนหลุยส์เลอครั้ง
 คือโรงเรียนหลุยส์มหาวิทยาลัย ที่โรงเรียนนั้นท่านมาแปลกใจที่
 เห็นมีเด็กมากมายนัก และก่ล้วนเป็นบุตรตระกูลเจ้านายและ
 ขุนนางผู้ใหญ่ ทั้งท่านชอบใจกิริยาพาทีความเคารพที่เด็กเหล่านี้
 นั้น ไม่ว่าเจ้านายชั้นสูงสุด จนตลอดบุตรขุนนางได้แสดง
 ต่อตัวท่านเอง.

บทที่ ๒๒

ราชทูตไปในงานของมงเซียร์ คือสมเด็จพระ

พระอนุชาธิราช.

ภายหลังที่ท่าน ราชทูตไปเที่ยวมณฑลฝ่ายเหนือกลับมาสองวัน ที่วังแซงต์คลูต์ สมเด็จพระอนุชาธิราชมีงานเลี้ยงเป็นการใหญ่ ผู้ที่มาประชุมในงานนั้นล้วนแต่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูง มีสมเด็จพระยุพราชและพระชายาเป็นต้น ถ้าจะให้รำพันถึงการตกแต่งสถานที่และการตกแต่งกายแห่งท่านผู้เสด็จและไปในงานนั้นแล้วก็เป็นอันเหลือวิสัย จำเป็นต้องกล่าวลัด ๆ เพียงว่า บรรดาสรรพสิ่งซึ่งเป็นเครื่องเจริญตาเจริญใจซึ่งมนุษย์อาจหามาได้ ก็มีอยู่ในงานนั้นพร้อมบริบูรณ์ไม่ได้ขาดสักสิ่งเดียว วังแซงต์คลูต์ในคืนวันนั้นดูเป็นวิมานชั้นฟ้ามากกว่าสถานที่ประชุมแห่งมนุษย์ และไม่ว่าขุนนางข้าราชการหรือเจ้านายซึ่งมาแต่สารทิศใดต่างพากันออกปากชมเป็นเสียงเดียวกันว่า-- “ใน ๔ ทิศซึ่งเคยไปเที่ยวมาแล้วไม่เคยแลเห็นของเพดินดาพิเศษถึงเพียงนี้เลย ”

งานประชุมได้เริ่มแต่เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา สมเด็จพระยุพราชกับพระชายาทรงเสด็จพระอนุชาและพระชายาได้เสด็จออกทรงต้อนรับแขก และพาไปข้างในด้วยพระองค์เอง ชั้นแรกทรงพาไปดูเครื่องแต่งพระที่นั่งวังแซงต์คลูต์มีพรม, เครื่องแก้ว และรูปภาพรูปเขียนของท่านอาจารย์มีญาร์ดเป็นต้น ครั้นไปถึง

ห้องพระโรงพิมานทิวานะเทพ ซึ่งอยู่ที่ด้านสุดท้ายแห่งพระที่นั่ง
 วังแซ่งต์คลุต์ ต่างก็ได้อยู่ฟังเครื่องดนตรีสักราวชั่วโมงหนึ่ง
 เวลานั้นเจ้าพนักงานมหาดเล็กเด็กชากช่วยกันเลียงเครื่องว่างแก่ผู้
 ที่มาประชุม การเลียงนี้เป็นที่แปลกอยู่อย่างหนึ่งคือเวลานั้นเป็น
 เวลาอย่างเข้าหน้าหนาว ผลไม้ห้ามตกดูไปเสียดังเดือนกว่าแล้ว
 (ในเมืองฝรั่งถึงฤดูหนาวแล้วผลไม้สดเป็นไม้มีทุกชนิดผัดกับ
 เมืองไทย ซึ่งมีผลไม้สดกินกันตลอดปี เพราะมีผลัดเปลี่ยน
 ชนิดกันเป็นฤดู ๆ) แต่กระนั้นในการเลียงเครื่องว่างครั้งนี้
 ยังบริบูรณ์ไปด้วยผลาผลไม้สดอย่างอุดมทุกชนิด คล้ายกับ
 เป็นหน้าผลไม้ฉะนั้น ทั้งนี้เพราะใช้วิชาเก็บรักษาไว้อย่างดี.

เมื่อเสร็จการเลียงก็อร่ามบาย๔ นาฬิกาซึ่งเป็นเวลาจวนค่ำแล
 ไม่เห็นอะไรสนัดเสียดแล้ว (ขอให้ผู้อ่านจำไว้ว่าที่เมืองฝรั่งหน้า
 หนาวเป็นเวลานั้นสั้นกว่ากัน ผิดกันกับที่เป็นอยู่ในเมืองไทยเวลา
 บาย๔ โมงนั้น ที่เมืองฝรั่งเป็นเวลาพลบค่ำอยู่แล้ว) เจ้าพนักงาน
 กรมชวาลก็ได้ตั้งต้นจุดเทียนระย้าซึ่งมีแขวนทั่วไป ทันใดนั้น
 ภายในพระที่นั่งวังแซ่งต์คลุต์ดูราวกับเป็นวิมานชั้นฟ้าจริง ๆ พอ
 หมดการดนตรีข้างนี้แล้วที่ประชุมได้พากันไปถึงห้อง อีกห้องหนึ่ง
 ซึ่งได้จัดไว้เป็นห้องเต็นรำ ท่านเจ้าชายและท่านเจ้าหญิง ที่เป็น
 เจ้าภาพหรือเจ้าของบ้าน ก็อสมเด็จพระยุพราชและพระชายา
 กับอสมเด็จพระอนุชาและพระชายาก็ได้ทรงเปิดการเต็นรำเป็นปฐม
 ฤกษ์ก่อน แล้วพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชายหญิงอื่น ๆ

ก็ได้เต็นรำไปตามพระองค์ต่อไป.

เวลาเต็นรำที่ท่าราชทูตไทยก็นั่งอยู่ที่ข้างเบียงขวาของสมเด็จพระยุพราช และพระองค์ทรงได้ถามและชวนให้สนทนาปราศรัยมิได้ขาด ส่วนราชทูตเล่าเครื่องครัดอยู่แต่ในธรรมเนียมบ้านเมืองไทย ไม่ว่าจะทูลตอบสนองคราวใด หรือไม่ว่าเวลาทรงได้ถามเมื่อใด ราชทูตก็พนมมือยกขึ้นเหนือศีรษะ (ตามธรรมเนียมขุนนางไทยโบราณเวลาเข้าเฝ้า) มิได้ขาด สมเด็จพระยุพราชทรงเห็นกิริยาเช่นนั้น ให้ทรงรู้สึกตะขิดตะขวงหรือรำคาญพระทัย หรือสงสารราชทูตประการใดประการหนึ่งในอากัปกิริยาที่ยกมือไหว่นั้น จึงทรงรับสั่งกับราชทูตสยามว่า-- “เจ้าคุณราชทูตจงอย่าเกรงใจ เวลานั้นเป็นเวลาผลิตผลิตสนุกสนานกันไม่จำเป็นจะถือแบบเฝ้าอย่างเคร่งครัดนักดอก เจ้าคุณลดมือลงให้เป็นที่สะดวกสบายเสียบ้างเถิดเจ้าคุณ ไม่เป็นที่หมิ่นประมาทหาญได้” เมื่อได้ฟังรับสั่งดังนั้น ท่านอัครราชทูตกลับกราบไหว้ทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระเมตตาที่ยังแท้จริงการที่ข้าพระพุทธเจ้าแสดงความเคารพต่อพระบารมีของพระองค์ท่านนี้ ยังหาเพียงพอไม่ เวลาจะเฝ้าพระบารมีควรจะแต่งเครื่องเต็มยศสวมกะลอมพอกเป็นต้น และคืนวันนั้นข้าพระพุทธเจ้าหาได้สวมตามธรรมเนียมไม่ ก็เป็นการลดหย่อนมากอยู่แล้ว แต่เดชะบุญหมวกที่สวมใส่อยู่ในเวลานี้เป็นหมวกที่พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชทานด้วยพระองค์

เอง ฉะนั้นจึงมิใช่การลดหย่อนเกินควรแก่ตำแหน่งราชทูตกำลัง
 ฝ้าพระบารมี แต่หากจะมีใช้เช่นนั้นจะดูอะไรอยู่ นี่ก็เป็น
 การลดหย่อนผ่อนให้คล่องแคล่วมากพอแก่การอยู่แล้ว ขอทรง
 ทราบฝ่าพระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะทรงโปรดเกล้า ฯ” --

การเดินร่ำดำเนินไปเป็นปกติสักราว ๒ ชั่วโมงก็มาถึงแล้ว มหา
 เล็กเด็กซาก็ได้มาเลี้ยงผู้ที่มาในการประชุมอีกครั้งหนึ่ง และการ
 เลี้ยงครั้งนี้เรียนเอาแบบอย่างจีน คือมีโต๊ะเล็ก ๆ ซามเล็ก ๆ
 คล้าย ๆ กับที่ทำกันในการเลี้ยงของจีน (ที่นั่งเพื่อเป็นเกียรติยศ
 แก่ราชทูตสยาม เพราะตามความเข้าใจของชนตะวันตก เมือง
 จีนกับเมืองไทยเป็นเมืองพี่เมืองน้อง ถิ่นชนบทรรมนิยมคล้าย
 คลึงกัน) ครั้นการเลี้ยงนั้นเสร็จแล้ว การเดินร่ำก็ได้เริ่มใหม่
 อีกคราวหนึ่ง แต่เวลานั้นพวกที่ไม่ค่อยชอบการเดินร่ำได้ยกมือ
 เล่นอย่างอื่นในห้องใกล้เคียง สมเด็จพระยุพราชได้ทรงไฟ่ตาม
 แบบอัตราเลียนที่เขาเรียก “เรเวอร์ซ” ขณะเมื่อกำลังเดิน
 บ้าง, เล่นไพ่และอื่น ๆ บ้างดังนี้ ส่วนเจ้าพนักงานมหา
 เล็กซาก็นำเครื่องดื่มทุกอย่างทุกชนิดมาถวายและแจกให้ดื่ม
 ทั่ว ๆ ไปทุกห้อง สุดแต่ท่านผู้ใดจะต้องการน้ำองุ่น กาแฟ
 ชอคโกแลตหรือน้ำชาและเครื่องดื่มชนิดใดไม่ว่าเลือกได้ตามชอบ
 ใจ ทั้งนี้เพื่อจะให้ท่านที่ไม่พอใจในการเดินร่ำและเล่นไพ่หรือ
 อื่น ๆ นั้นได้มีเครื่องเบิกบานอารมณ์ ให้เป็นที่บรรเทิงใจ
 ทั่ว ๆ กัน.

การเดินรำเล็กเวลาห่มครึ่งแล้วจึงได้พากันไปดูละคอน คืน
 นั้นได้เล่นเรื่อง “บะยาไทร” ของราชินี (จินตกรรมเวกใน
 รัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔) ใจความ
 ของเรื่องในการเล่นในคืนวันนั้นเป็นดังนี้ คือเจ้าบะยาไทรพระเอก
 ในเรื่องนี้เป็นพระอนุชาของเจ้าอมฤตสุลต่านแห่งเมืองหุ่มในตุรกี
 ครั้นคริสต์ศักราช ๑๖๓๕ (คือราว ๕๐ ปี ก่อนเวลาที่เล่นเรื่อง
 นั้น) เจ้าอมฤตยกทัพไปอยู่ตามเขตต์แดนเมืองบะบิโลน และ
 ในเวลาที่ไปซัดดาทัพนั้น ทรงระวางสงสัยเจ้าบะยาไทรอนุชาของ
 พระองค์ ว่านานไปข้างหน้าอาจชิงราชสมบัติ เพราะบะยาไทร
 เป็นที่นิยมนับถือของชาวเมืองมาก ทั้งทรงพระปรีชาเฉลียว
 ฉลาดยิ่งกว่าพระองค์มากด้วย พระเจ้าอมฤตจึงไม่ทรงไว้พระทัย
 รับสั่งให้คนสนิทกลับไปดูฐานที่พามาปลงพระชนม์เจ้าบะยาไทรพระ
 อนุชาเสียที่ในเมืองหุ่ม ฝ่ายที่ในเมืองหุ่มเล่า ส่วนพระนาง
 โรซานามเหสีของพระเจ้าอมฤตทรงพอพระทัยฝักใฝ่ในเจ้าบะยา-
 ไทรยิ่งกว่าพระราชสามี และทรงใคร่ให้อภิเษกเจ้าบะยาไทรขึ้น
 เป็นสุลต่านแทนเจ้าอมฤตผู้สวามี จึงทรงแต่งกลให้เจ้าบะยาไทร
 หลงรักพระองค์ด้วยกลอุบายต่าง ๆ นา ๆ แต่เจ้าบะยาไทรนั้น
 แม้จะทราบว่าจะมีรักใคร่จะยกตนขึ้นเป็นสุลต่าน และทั้ง
 ทราบว่าพระเชษฐาจะให้ปลงพระชนม์พระองค์เสียก็ดี ก็ยังไม่
 ยินยอมเพราะพระองค์จะรักษาสัตย์ต่อนางอาตาดิคาคุร์กของพระ
 องค์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงมั่นปณิธานตนว่าจะกระทำการเสก

สมรสด้วยกัน มเหสีทรงทราบว่าเป็นยาโทษไม่ปลงพระทัย
ตามกิริยาสั่งให้ฆ่าเสีย เจ้าบะยาโทษทรงยินยอมรับความตายเพื่อ
รักษาสัตย์ นี่เป็นท้องเรื่องที่ไต่เล่นกันในคันทวนั้น และเค้า
เงื่อนของเรื่องนี้ท่านราชทูตไทยจับได้แม่นยำไม่มีพลาดหรือสน
เท่ห้อย่างใด ถ้าถึงตอนที่สำคัญน่าจับใจจนขนลุกเมื่อไรซึ่งมีมาก
ในเรื่องนี้ ท่านราชทูตไหวไปตามทุก ๆ แห่ง ใครเล่นสนธิ
หรือไม่สมทิปประการใด ท่านตัดสินลงความเห็นถูกต้องไม่มีผิด
เลย การดูละคอนรู้จักชมเชยและติเตียนตรงควรชมและควรตี
นั้นช เป็นเหตุให้ราชทูตเองได้รับความชมเชยของที่ประชุมเป็น
อันมาก.

พอเล่นละคอนเสร็จแล้วในราว ๕ ทุ่มครึ่งจึงได้มีการเลี้ยง
อาหารที่พระตำหนักของมาตาม คือพระชายาของมวงเซียร์ สมเด็จ
พระอนุชาธิราชเจ้า เจ้านายและพระบรมวงศานุวงศ์ทรงเสวย
ด้วยกันมี ๔ โต๊ะ ๆ ละ ๒๕ ที่ และส่วนข้าราชการกับราชทูต
สยามและผู้ทรงเชิญก็รับประทานอาหารในห้องใกล้เคียงกัน นับว่าเป็น
การใหญ่โตที่สุดซึ่งสามารถจัดการได้ เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้ว
สมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองพระองค์ก็กับพระชายาก็เสด็จกลับที่
วังแวร์ซายส์ ซึ่งเวลานั้นติดโคมเทียนทั่วทุกซุ้มประตูหน้าต่าง
พร้อมเป็นทั้งมณีนันตาเวลากลางคืนยิ่งนัก พอราชทูตได้ดูการ
ติดไฟที่วังแวร์ซายส์ด้วยแล้ว เจ้าพนักงานก็พากลับที่สำนักของ
ตนในพระมหรานครเป็นเวลาเที่ยงคืน ราชทูตแสดงความชื่นชม

ยินดีในการต้อนรับและการจัดงานนี้เป็นอย่างยิ่งที่สุด.

บทที่ ๒๗

ราชทูตไปเที่ยวดูของต่าง ๆ

ในกรุงปารีสต่อไป.

รุ่งขึ้นจากวันที่ได้ไปดูงานที่วังแซงต์กลูต์นั้น ท่านเคอฟูร์ช นายกแห่งสภาพาณิชย์ได้ส่งแผนที่กรุงปารีสของนายบลงเด็ล ซึ่งเป็นแผนที่ใหม่ที่สุดของพระนครไปให้แก่ท่านราชทูตซึ่งที่อยู่ของท่าน เพราะท่านได้ยินมานานแล้วว่าท่านราชทูตอยากได้มาก แผนที่พระนครนี้ท่านเคอฟูร์ชได้ให้พิมพ์ด้วยแพรต่วนต่างกระดาษแล้วข้างยังมีหมุดตำตราธงอันหนึ่ง และใช้ปากกามะหยี่สีหนาสำหรับปิดชั้นบน ไม่สำหรับแขวนหรือสำหรับถือด้านข้างเหนือกับไม่สำหรับม้วนแผนที่อีกอันหนึ่งนั้น ล้วนแกะสลักอย่างประณีตและปิดทองแซมดอกซ่อนกลิ่นเงิน (ซึ่งเป็นดอกไม้พระราชวงศ์บูร์บง) อย่างงดงามที่สุด.

เมื่อท่านราชทูตได้รับแผนที่แห่งกรุงปารีส ซึ่งเป็นสิ่งที่ท่านอยากได้ยิ่งกว่าของกำนัลและบรรณาการใด ๆ แล้วท่านก็ได้คลีออกมาดู พลังชื่นชื่นในตามแห่งหนตำบลต่าง ๆ ซึ่งเคยไปดูมาแล้วคือหน้าผู้ท่นำมาให้นั้น ส่วนตำแหน่งที่สำคัญซึ่งท่านยังไม่คุ้นเคยตามที่ปรากฏในแผนที่นั้น ท่านก็ซักถามว่าเป็นตำบลย่านไหน จนกระทั่งในไม่ช้าเท่าไรท่านก็รู้จักคุ้นเคยกับ

สถานที่ต่าง ๆ ในพระนครยิ่งเสียดกว่าชาวพระนครเอง ซึ่งมี
โอกาสได้เห็นได้ไปตั้งแต่เกิดมานับครั้งไม่ถ้วนเป็นอันมาก.

พอคุณเข้าใจดีแล้วท่านอัครราชทูตแสดงความพอใจไปยัง
ท่านผู้ส่งแผนที่มาให้เห็นว่า-- “ที่ท่านเดอฟูร์ชได้มีความเอื้อ
เพื่อส่งแผนที่กรุงปารีสมาให้เป็นที่พอใจอย่างยิ่ง ขอเชิญท่าน
จงได้โปรดเรียนท่านเดอฟูร์ชว่า ถึงแม้ท่านจะได้ส่งของกำนัล
ชนิดอันอันมีราคาค่าควรเมื่อ หรือเงินทองของขุมทรัพย์
ชนิดใดมาให้ ก็จะไม่เป็นที่พอใจเท่ากับแผนที่อันงดงามแผ่น
นี้เลย แผนที่นี้เป็นเครื่องบรรณาการซึ่งจะมีประโยชน์แก่ดินและ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามสืบกาลนาน ตลอด
ชีพและยิ่งกว่านั้น ไปอีกถึงชั่วอายุหลานแถมก็ยังจะกระทำคุณแก่
ชาวสยามต่อไป ฉะนั้น จึงเป็นของประเสริฐยิ่งกว่าเครื่องบรรณา
การใด ๆ และเพราะเหตุที่เป็นของประเสริฐถึงเพียงนี้แผนที่นี้จะ
เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าจะนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระเจ้า
แผ่นดินสยาม เพราะทราบว่าเป็นของต้องพระราชประสงค์ ขอ
ท่านจงได้แสดงความพอใจต่อท่านเดอฟูร์ชนั้น ทั้งในนามของ
ข้าพเจ้าและทั้งในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินสยามด้วยเหตุนี้” ว่า
แล้วท่านก็ให้ขุนนางตำแหน่งรองราชวัดท่านผู้เอาแผนที่มาให้
ด้วยเงินทองพอสมควร ดูจะเดียวกับที่ท่านเคยทำมาแต่ก่อนใน
เวลาท่านได้รับเข้าของใด ๆ (ตามธรรมเนียมบ้านเมืองสยาม
ซึ่งถือว่าต้องให้อะไรสักสิ่งเป็นการตอบแทนกันอยู่เสมอ).

นอกจากแผนที่พระนครที่ท่านเคอฟูร์ซังได้ส่งหนังสือรายการว่าด้วยความเป็นอยู่แห่งพระนครด้วยอีกเล่มหนึ่ง เพราะท่านได้ทราบที่ท่านราชทูตยากได้มาก เพื่อรู้เข้าใจถึงการปกครองภายในพระนครว่าดำเนินไปประการใด.

ตั้งแต่วันที่ราชทูตไทยได้กลับมาจากการเที่ยวตามมณฑลเหนือแล้วนั้น ขุนนางในพระนครต่างอยากเชิญท่านไปเลี้ยงและไปคูดูของต่าง ๆ ไม่มีเว้นแต่ละวัน สิ่งที่ท่านราชทูตได้ไปคูดูและซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้มีอยู่เป็นต้นก็คือ ตะคอนออเปราและตะคอนพุตธรรมดา ตะคอนพุตที่ได้ไปคูดูนั้นชื่อถาวร หรือ “เจ้าตระหนัถ์เหนียว” ของอาจารย์มอเลียร์ เป็นที่พอใจของราชทูตมาก พอเปิดฉากเจ้าตระหนัถ์ก็ออกมาขับถูงเงิน เมื่อท่านราชทูตได้เห็นก็พยากรณ์ไว้ล่วงหน้าว่า-- “อายขเหนียวนชะรอยจะถูกใครแย่งเอาถูงเงินไปกินเสียก่อนที่จะหมดเรื่องตะกะมัง” และที่จริงก็เป็นดังนั้นด้วย ฉะนั้นจึงทำให้ผู้ที่ได้ฟังท่านออกความเห็นล่วงหน้าในเรื่องที่ท่านยังไม่ได้เคยดูเห็นออกไม่ได้ ต้องเซซชมสติปัญญาเฉลียวฉลาดของท่านราชทูตว่าแหลมหลักเป็นปราชญ์แท้ทีเดียว.

รุ่งขึ้นวันหน้าท่านได้ไปคูดูตะคอน ออเปรา ซออาร์มิดา ของอาจารย์คิโนสดี (ซึ่งเป็นเรื่องมีชื่อเสียงมากในสมัยนั้น) เงื่อนแห่งเรื่อง คือนางอาร์มิดา พระราชันดิดา แห่ง เจ้าอีเดรรัต ใน เมืองดามาต เกิดรักใคร่กับนักรบทะเลของพระบิดาชื่อเรอโนลต์

และนางนั้นได้ใช้เล่ห์กะเท่ห์ต่าง ๆ ทั้งเวทมนต์คาถาสารพัดสำหรับให้หึงกรบเรอโนลต์รักตน เรอโนลต์ก็หาได้แพ้แก่ฤทธิ์แห่งเสน่ห์เล่ห์กลของนางนั้นไม่ ที่หลังนางเคื่องจะใคร่มาให้ห้ายแค้นที่เขาไม่รักตน แต่ก็กระทำไม่ลงเพราะอำนาจความงามของเรอโนลต์ประกอบกับความรักของนางอาร์มีดาเป็นเครื่องห้าม ลงปลายเพื่อนของนักรบคนนั้นมาเผาบ้านเรือนและเวียงวังเมืองตามาส กูเรอโนลต์ออกจากเป็นชะเลยไว้ได้.

เมื่อกษัตริย์ทอดูละคอนบทนี้แล้ว ท่านลงความเห็น ว่า-- “นางงามคนนี้ไม่ใช่คนฝรั่งเศสไม่ใช่หรือ หาไม่คงไม่ต้องเที่ยวหากลอบายต่าง ๆ สำหรับให้ชายรักตั้งนี้ เพราะธรรมดาสตรีชาวฝรั่งเศสแล้วข้าพเจ้าได้สังเกต ไม่ต้องแต่งกลลอบายอะไรมากมาย เพียงบุรุษได้เห็นดวงพักตร์และกิริยามรรยาทอันสุภาพเท่านั้นเป็นต้องรักทันที” พอถึงตอนปลายแห่งเรื่องนี้เป็นเวลาเกิดไฟไหม้วังที่นางอาร์มีดาอยู่นั้น ท่านราชทูตได้กล่าว ว่า-- “พวกเรากลับเถอะจะอยู่ดูอีกทำไม ไฟไหม้บ้านแล้วเราต้องไป เมื่อบ้านพังวังล้มแล้วขนอนอยู่จะเป็นอันตรายแก่ตัว” แล้วท่านก็ออกไป.

รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งท่านราชทูตกับขุนนางอันดีได้ไปเที่ยวที่บ้านมงเซียร์โซซง ซึ่งเป็นคนคิดเครื่องเล่นต่าง ๆ เพื่อจะได้ชมดูเครื่องเล่นใหม่ ๆ ซึ่งทำให้มหัศจรรย์ชาวพระนครทั้งไปตาม ๆ กันในสมัยนั้น เครื่องเล่นนี้ รูปสัณฐานคล้ายกับโต๊ะบิลเลียด

แต่แทนที่โต๊ะนั้นจะมีผ้าสีเขียวปูตาม ธรรมเนียมโต๊ะบิลเลียร์ต้นนั้น กลายเป็นรูปแผนที่ของโลกเขียนอยู่บนพื้นโต๊ะ มีทั้งภูเขาและ ทะเลประเทศต่าง ๆ ในโลกพิศพิศ วิธีเล่นนั้นคือเกณฑ์ให้คน เล่นเล่นเรือหรือขั้วรถข้อม ๆ ไปจากประเทศหนึ่งถึงประเทศหนึ่ง หรือจากเมืองนี้ไปเมืองโน้น ใครจะไปทางไหนทางบกทางน้ำก็ได้ ใครจะอ้อมค้อมหรือลัดไปทางใดที่มันคนไปมากที่สุด แต่ลัดกัน เล่นเรือ หรือลัดกัน ลากรถคน ตะที่ตามเกณฑ์กำหนด ซึ่งบัญญัติ ไว้ ใครเจริญกบบัญญัติและไปถึงเมืองที่มุ่งไว้ก่อนคนนั้นเป็นคนชนะ.

พอราชทูตได้แลเห็นโต๊ะแผนที่โลกนั้นแล้วก็เข้าใจในวิธีเล่นทันที ไม่พิกต้องอธิบายวิธีเล่นก็เพียงพอ และท่านยังทำ มงเซียร์โซซงว่า-- “นี่ จะอนุญาตให้ฉันลองเล่นเรือดูกับท่าน ไหม อยากจะใครรู้ว่าใครจะเล่นเรือไปถึงเมืองไทยก่อนใคร” มงเซียร์โซซงก็ยินดีรับขันสุว่า-- “ดีแล้วเจ้าคุณ เชิญลอง จับเรือกัน”

เล่นกันไปเล่นมา บัดเดี๋ยวเดี๋ยวท่านราชทูตสยามเล่น เรือของท่านถึงอ่าวสยาม ก่อนมงเซียร์โซซงผู้เป็นเจ้าของเสียอีก เมื่อขณะนั้นแล้วท่านราชทูตได้อำลามงเซียร์โซซงว่า-- “ขอบใจ ท่านเป็นอันมาก ที่ได้สอนวิธีเล่นสนุก ๆ ให้ และเดชะ โชคชัยคราวนี้ ขอลมฟ้าอากาศได้บันดาลให้เรือลำที่เราจะเล่น ไปเมืองสยามได้ดำเนินระสะดวก ดุจเดียวกับล้อข้อม ๆ ที่ใช้เล่น

ขณะเมื่อกินด้วยเทอญ” พอสนทนาและดูเครื่องเล่นอันอีกสัก
ครู่ท่านราชทูตก็ออกไป.

บทที่ ๖๘

ราชทูตไปเยี่ยมสำนักสามเณร

มิชชังต่างประเทศ.

ครั้นถึงวันที่ ๑๐ เดือนธันวาคม คณะราชทูตได้ไปเยี่ยม
สำนักสามเณรมิชชังต่างประเทศที่ได้กำหนดไว้กับท่านบาดหลวง
เดอลิยอน ผู้เป็นล่ามซึ่งมาด้วยกันแต่เมืองไทย และท่าน
บาดหลวงเดอบริซาเซียร์อธิการแห่งสำนักสามเณรนั้น พอได้
ข่าวว่าราชทูตมาถึงสำนักสามเณรแล้ว ท่านบาดหลวงอาเบเดอ
ชวาซี ซึ่งเคยเป็นอุปทูตไปเมืองไทยแต่ก่อน ก็ได้ออกไป
ต้อนรับและพาไปเลี้ยงน้ำชา ใช้บั้นและถ้วยชุดเงินชุดทอง
ที่เจ้าพระยาวิฆเณทร์ได้ถวายท่านไว้แต่เมื่อครั้งยังอยู่ในกรุงสยาม
และนอกนั้นในห้องเลี้ยงยังได้เผาไม้แก่นจันทน์กลิ่นหอมพุ่งตระ-
หลบไปทั่วทั้งห้อง.

เมื่อท่านราชทูตกินน้ำชาพลางคุยพลางกับบรรดาสังฆราช
บาดหลวงแห่งสำนักนั้น และสำนักอื่นซึ่งได้นิมนต์มาในกิจ
มงคลนี้ พอสักครู่หนึ่งท่านอธิการเดอบริซาเซียร์ เห็นได้
เวลากาลเหมาะก็ขึ้นขึ้นกล่าววอรัมภกถาด้อนรับราชทูต เป็นใจ
ความดังนี้-- “ท่านราชทูต เมื่ออาตมภาพมาระลึกถึงพระมหา

กรุณาธิคุณที่พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูท่านสังฆราช
 บาดหลวงคริสตัง และทรงต้อนรับราชทูตฝรั่งเศสด้วยเมตตา
 ปรานีและเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งแล้ว อาตมภาพจะใคร่ต้อนรับ
 เลี้ยงดูท่านทั้งหลายผู้เป็นเหมือนส่วนหนึ่งของพระองค์ให้ถึงขนาด
 ดุจเดียวกัน พระเจ้ากรุงสยามนั้นทรงอุปถัมภ์ไม่เลือกหน้าว่า
 ชนชาติใด เสมือนหนึ่งทวยนาครไทยที่เดียว ฉะนั้น อาตมภาพ
 จึงใคร่จะเชื่อเชิญชนต่างชาติต่างภาษายิ่งมากยิ่งขึ้น ให้มาประชุม
 กันทำการต้อนรับท่านราชทูตคราวนี้เป็นการตอบแทน แต่กลับ
 นึกว่าไม่ควรจะต้องเดือดร้อนในการเที่ยวหาคนต่างภาษามาสร
 เสริญเจ้าคุณในภาษาของเขา เพราะเหตุว่าภายในสำนักนั่นเองนอก
 จากใช้ภาษาฝรั่งเศสซึ่งเป็นภาษาประจำชาติแล้ว ยังใช้เจรจากัน
 ด้วยภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษาในคราวที่ต้องการใช้ ฉะนั้นอาตมภาพ
 ขอโอกาสนำพระสงฆ์ในสำนักนั้นมากำหนดนับเจ้าคุณ ท่านองค์ใด
 ชำนาญในภาษาใด ก็จะได้สรรเสริญเจ้าคุณในแผนกภาษานั้น
 นักโบราณคดีจะสรรเสริญท่านในภาษาเฮเบรโอ ซึ่งเป็นภาษา
 นักปราชญ์ (คล้ายสันสกฤตและบาลีสำหรับนักปราชญ์ไทย)
 นักนิพนธ์จะสรรเสริญเป็นภาษาเกรก (โยนอะกะพากย์) เพราะ
 เป็นภาษาที่ไพเราะเสนาะโสต นักศาสนาจะสรรเสริญเป็นภาษา
 ละติน ซึ่งเป็นภาษาพื้นพระศาสนามีภูมิหนักแน่นอยู่ในประโยค
 และศัพท์ แล้วจะสรรเสริญเจ้าคุณในภาษาสยามซึ่งเป็นภาษา
 ที่ถูกหูถูกใจเจ้าคุณยิ่งกว่าภาษาใด ๆ ทั้งสิ้นในโลก ขอคำสรร-

เสรีอยู่ต่าง ๆ เหล่านี้จึงสมแก่คุณสมบัติซึ่งมีอยู่ในตัวเจ้าคุณผู้เป็น
 อากันตุกะมาเยี่ยมสถานที่นี้แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
 สยามผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐด้วยเทอญ ”

พอสิ้นอารัมภกถาของท่านอธิการนี้แล้ว มีพระสงฆ์องค์
 หนึ่ง ออกมาต้อนรับเจ้าคุณ ราชทูตในนามของพระสงฆ์สมณาจารย์
 ในสำนักนั้น กล่าวเป็นภาษาเฮเบอร์โอว่า.

“ ท่านราชทูต เหตุใดมาได้ตั้งสำนักนี้ ก็เพื่อจะได้สั่ง
 สอนศาสนาแก่ชนต่างชาติ บัดนี้ก็ได้แลเห็นผลสำเร็จสมประ
 สงค์อยู่แล้ว โดยที่สงฆ์ซึ่งได้เรียนจากสำนักนี้ ไปผูกไมตรี
 จิตต์กับชนชาติของเจ้าคุณ ถึงกับพระเจ้าแผ่นดินรับสั่งให้เจ้า
 คุณมาเยี่ยมเยือนแทนพระองค์และแทนชาติฉะนี้ นับว่าเป็น
 เกียรติยศอันใหญ่ยิ่งได้มาถึงสำนักนี้แล้ว ฉะนี้ จึงขอชวนกัน
 โมทนาคุณแก่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าที่ได้ทรงพระมหากรุณาเห็นปรากฏถึง
 เพียงนี้ และขอพระองค์จงเพิ่มพูนพระคุณอันสูงส่งให้เต็มเปี่ยม
 บริบูรณ์แก่เจ้าคุณด้วย ให้เจ้าคุณรู้สึกซึมซาบดีในพระองค์ผู้
 ทรงคุ้มครองเจ้าคุณทุกเมื่อเชอวันเทอญ ”

ครั้นจบสุนทรพจน์ลงก็ได้มีถ้อยคำกล่าวซ้ำเป็นพากย์สยามให้
 ท่านราชทูตฟังเข้าใจความได้ตลอด แล้วก็ให้มีพระสงฆ์อีกองค์
 หนึ่ง ยืนขึ้นกล่าวเป็นภาษาเขรกีในนามของสามเณร ซึ่งเรียนอยู่
 ในสำนักนั้นว่า

“ ท่านราชทูต แม้บรรดาท่านทั้งหลายที่มาคอยต้อนรับ

คำนับเจ้าคุณอยู่ในเวลานี้ จะรู้สึกดีใจในการมาเยี่ยมเยือนของ
 เจ้าคุณสักเท่าไรก็ดี ก็ยังไม่เทียบเท่าความรู้สึกปิติยินดีแห่งคณะ
 นักเรียนสามเณร เพราะได้เห็นแก่ตาแล้วว่า ชนชาวเมือง
 สยาม ซึ่ง ข้าพเจ้าทั้งหลาย จะไปสั่ง สอน ต่อไป ข้างหน้านั้นเป็นคน
 ชนิดไร ดีเพียงไร น่ารักใคร่เพียงไร เป็นความสัตย์จริง
 ข้าพเจ้าทั้งหลายจะพยายามจนสิ้นสุดกำลัง ที่จะฝึกฝนตนให้เป็น
 ผู้มีความรู้และความศรัทธาแก่กล้า เพื่อให้ท่านผู้ใหญ่เลือกส่ง
 ไปยังเมืองของท่านซึ่งบริบูรณ์ด้วยคนดีและคุณสมบัติอันเป็นอนุ
 ประการ ขาดอยู่สิ่งเดียวยังไม่นับถือพระผู้เป็นเจ้า เพราะยัง
 ไม่รู้จักคุณูปการของพระองค์ แต่เป็นที่หวังว่าเมื่อได้มีผู้สั่งสอน
 แล้ว คงยินดีปฏิบัติตามพระบัญญัติของพระองค์ เพื่อ
 ประโยชน์ส่วนตัวและเกียรติยศของพระองค์ เมื่อเจ้าคุณเป็น
 คนอยากรู้อยากเรียน เป็นคนมีความเมตตากรุณา ทั้งประกอบ
 ด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาดเฉียบแหลมดังที่ได้ปรากฏแล้วในเมือง
 นี้ นับครั้งไม่ถ้วน ก็เป็นที่สอให้เห็นว่าชาวเมืองสยามประกอบ
 ไปด้วยคุณสมบัติเพียงไร การสอนศาสนาคงเป็นการง่ายตาย
 เป็นแน่นอน เมื่อฉลาดสำหรับกิจการอันเกี่ยวกับโลกแล้ว ทำ
 ไม่จะไม่ฉลาดสำหรับความรู้อันเกี่ยวถึงพระถึงเจ้าเล่า ในที่สุด
 ขอบอกเจ้าคุณจงจำไว้ผู้มีความสุขในโลกนี้ยิ่งนานวันยิ่งมากขึ้น จน
 กว่าเจ้าคุณจะได้รู้จักรักใคร่องค์พระผู้เป็นเจ้าที่เดียว เพื่อความ
 สุขและเกียรติยศของเจ้าคุณ ของพระเจ้าแผ่นดินและชาติสยาม

ทั้งหมด สาธุ”

พอหมดคำขัมมกภาษาเขรกและคำแปลอธิบายแล้ว พระสงฆ์อันดับอีกองค์หนึ่งมากล่าวคำภาษาละตินในนามของคณะบาทหลวง ซึ่งจะโดยสานกลับไปเมืองไทยกับราชทูตว่า--

“เจ้าคุณราชทูต การที่แลเห็นเจ้าคุณในท่ามกลางพวกอาत्मภานทำให้ผมเอบใจที่สุด และหากจะมีผู้ส่งให้ลงเรือไปเมืองสยามกับเจ้าคุณในเวลาบัดเดี๋ยวนี้ อาत्मภานจะไม่ขอรอดต่อค้ำสักรู้เดี๋ยว จะยินดีลงไปแต่ในเวลาหนึ่งเดียว เพราะรู้สึกว่าจะไปในเรื่องเดียวกับเจ้าคุณก็ราวกับอยู่ร่วมด้วยญติมิตร สนิทผู้ปรารถนาแต่ดีต่อตน ความสนิสนมและไม่ตรีจิตต์ซึ่งเจ้าคุณแสดงออกมาให้เห็นแต่ในเมืองฝรั่งเศสนี้ เป็นสัจจะพะยานอันแน่นอนว่า ถ้าถึงเมืองไทยแล้ว พวกอาत्मภานมีแต่หวังว่าจะได้รับส่วนไม่ตรีจิตต์ จากเจ้าคุณและชาวเมืองของเจ้าคุณดุษเดียวกัน จึงยินดีทั้งบ้านทั้งเมืองลงเรือโดยปราศจากความวิตกกทุกอย่าง ในระวางที่เจ้าคุณอยู่เมืองฝรั่งเศสนี้ เจ้าคุณได้แสดงความสามารถและคุณความดีหลายประการ ซึ่งได้เป็นเหตุให้ชาวเมืองนับแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมาถึงราษฎรชั้นต่ำรักใคร่เจ้าคุณถึงกับได้ทำหน้าที่สอัญญาพระราชไมตรีในระวางสองพระนครสำเร็จสมพระราชประสงค์ของทั้งสองเมือง.

แต่เดิมประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสเป็นเมืองห่างไกลอยู่สองทาง ๆ หนึ่ง ก็ตั้งอยู่คนละขั้วโลกพิภพ และอีกทาง

หนึ่งคือ นับถือศาสนาคนละอย่างต่างทิศแห่งความคิดกันเท่ากับประเทศกัว่าได้ บัดนี้แล้ว เจ้าคุณได้จัดให้สองประเทศเป็นเหมือนหนึ่งเมืองไกลไปทางหนึ่งอยู่แล้ว เพราะธรรมดาเมืองที่เป็นไมตรีรักใคร่กัน ถึงไกลก็เหมือนใกล้ ส่วนเรื่องห่างกันทางศาสนาแล้ว ก็เป็นที่หวังว่าไม่ช้าจะพากันดำเนินคู่เรียงเคียงไหล่ ร่วมจิตตั้งใจกันสนิทสนมทั้งสองทาง ”

เมื่อเสร็จคำขั้มมงคลแผนกภาษาละตินนี้แล้ว ท่านบาทหลวงอาเบเดอลียอนก็ได้ลุกขึ้นกล่าวว่า ขั้มมงคลคาถาในนามของท่านบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเวลานั้นยังอยู่ในเมืองสยามเป็นภาษาไทยว่า--

“ ท่านราชทูต นับแต่วันต้นที่เจ้าคุณเหยียบแผ่นดินฝรั่งเศส เจ้าคุณได้ยื่นกัแต่คำสรรเสริญขั้มขอร้องพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินสยามและตัวเจ้าคุณเอง ซึ่งเป็นการสมควรอย่างยิ่งและเป็นทีปรารถนาของอาตมภาพมานานทีจะได้มีโอกาศรำพันเกียรติคุณอันถูกใจ อาตมภาพสนิทสนมกัคนใด ๆ ในบรรดาผู้ที่เคยสรรเสริญเจ้าคุณมาแล้ว เพราะขั้มทราบละเอียดสุขุมในคุณความดีของเจ้าคุณมากกว่าท่านทีหลายเหล่านั้ คำทีเคยรู้จักและเคยรับพระคุณจากเจ้าคุณตั้งแต่ยังอยู่เมืองสยามด้วยกันประการหนึ่ง ทีด้วยเหตุทีใดเป็นล้ามเจ้าคุณตลอดเวลาทีเจ้าคุณมาอยู่เมืองฝรั่งเศสจนกาลบัดนี้ จึงได้รู้แก็ใจเห็นแก็ตาชัด ๆ ว่า ทีชาวเมืองนั้สรรเสริญพระบารมีของพระเจ้ากรุงสยามและ

คุณความดีของเจ้าคุณยังห่างจากความเป็นจริงอีกมากนัก ความรู้สึกอันเกิดแต่น้ำใสใจจริงของอาตมภาพนี้แหละ อาตมภาพใครจะแสดงให้เจ้าคุณทราบต่อหน้าประชุมชนจริง ๆ หากแต่โอกาสยังไม่ให้ บัดนี้โอกาสมาถึงเข้าแล้ว อาตมภาพจึงรู้สึกปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง.

อันว่าคนทั้งหลายในเมืองรู้สึกในกฤษฎาภินิหาร พระคุณความดีงามแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจริง เพราะเกียรติคุณของพระองค์พุ่งขจรมาในทั่วสารทิศ ใคร ๆ ในโลกจึงเลียบทราบได้ว่าแต่ในพระมหากษัตริย์ในบูรพทิศด้วยกัน พระเจ้ากรุงสยามเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งทรัพย์สินสมบัติพิศุสถาน และพระปรีชาเฉลียวฉลาดยิ่ง พระองค์ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง หลงแก่ขัตติยมานะประการใดประการหนึ่ง ทรงรงวัดคนดีไม่ว่าชนชาติตระกูลใด พระองค์ทรงพากเพียรพยายามเพื่อบำรุงกรุงสยามให้รุ่งเรือง ทรงผ่อนสั้นผ่อนยาว ถ่อมและทรงพระองค์ตามศักดิ์อันควรแก่พระมหากษัตริย์ มิให้คนสูงหมิ่นพระบารมี มิให้คนต่ำเกรงกลัวจนเกินกว่าเหตุ ซึ่งเป็นเครื่องชักจูงน้ำใจของชาวต่างประเทศไม่ว่าสกุลภาษาใด ให้เข้ามาพึ่งพระบารมีหาที่สิ้นสุดมิได้ ข้าใคร ๆ ก็ทราบอยู่ดีว่า ถึงแม้พระองค์ทรงนับถือศาสนาที่ผิดแปลกประหลาดกว่าศาสนาของคนที่ไปอยู่ในพระราชสีมาอาณาจักรของพระองค์ พระองค์มีพระทัยกว้างขวางอุปถัมภ์บำรุงทุกศาสนา เช่นพระสงฆ์สัปบุรุษคริสตัง พระ

องค์ทรงถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นบุตรในอุทรของพระองค์ พระมหา
 กรุณาธิคุณของพระองค์เหล่านี้แผ่ไพศาลไปทั่วสารทิศ ใคร ๆ
 ก็รู้อยู่ดังที่วามมาแล้ว แต่ใครเล่าจะมารู้สึกสนิทสนมเท่ากับ
 อาตมาภาพผู้ที่ได้มีโอกาสไปอยู่เมืองไทย เห็นแก่ตัวรู้แก่ใจเป็น
 เวลานานหลายปี.

ส่วนตัวเจ้าคุณราชทูตเล่า ใคร ๆ ในเมืองนี้ถือว่าเจ้าคุณ
 เจตยวงศาสดังนี้ตั้งนั้น แท้จริงคนที่พูดตั้งนี้รู้จักแต่ตามสำเนียงคำ
 แปลของอาตมาภาพคนเดียวเท่านั้น และความสัจจริงอาตมาภาพ
 แทบจะอายแก่ใจไม่รู้กี่ครั้งกัณฑ์ ต่อเมื่อเจ้าคุณถูกซักถามความ
 เห็นแล้วเจ้าคุณวานให้อาตมาภาพแปลคำตอบของเจ้าคุณ อาตมาภาพ
 รู้สึกดีแสนดีว่าคำแปลกับคำจริงของเจ้าคุณห่างกันเป็นเส้นเป็น
 โยชน์ทีเดียวก็ว่าได้ ที่รสเผ็ด ๆ มัน ๆ อร่อย ๆ ในภาษาสยาม
 ตามที่เจ้าคุณใช้พูดนั้นเมื่ออยู่กรุงสชาติตามแต่เรื่อง ครั้นแปลสิ
 กลายเป็นของจืดจางกับน้ำท่าอะไรไม่รู้ ยากแท้ที่จะอธิบายให้
 เข้าใจรู้ได้ดี เป็นการหนักใจไม่น้อยเมื่อจะแปลออกมาเป็น
 ฝรั่งเศส ที่จะรักษารสชาติในคำพูดของเจ้าคุณมิให้ระเหยสูญ
 เป็นลมไป สิ่งที่ชาวเมืองนี้ชมในเจ้าคุณ คือกิริยาอ่อนโยน
 ตามใจผู้ต้อนรับ ไม่ว่าเจ้าคุณจะไปในสถานที่ใด เขายังชม
 เจ้าคุณที่เป็นคนใจเยือกเย็นไม่มุกตลกดูดีนเลย ใจแต่น้ำเย็นอยู่
 เสมอ นอกนั้นเขายังชมเจ้าคุณอีกเป็นร้อยแปดประการ และ
 ก็เป็นความจริงของเขาทั้งนั้น แต่เขาเหล่านี้ ถ้าเขาได้มีโอกาส

อยู่ร่วมบ้านช่องกับเจ้าคุณ นาม นานเหมือนอย่างอาดมภาพแล้ว
 จะมีกล่าวเพลิงไปถึงสวรรค์แลหรือ เพราะคุณสมบัติของเจ้า
 คุณเท่าที่เขาได้สังเกตเห็นนั้น ถ้าจะนำมาเปรียบกับที่อาดมภาพ
 ได้เห็นเองอยู่ทุกคืนวัน ก็เหมือนแสงหิ่งห้อยมาเปรียบกับแสง
 พระอาทิตย์ก็ปานกัน นี้อาศัยพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดิน
 สยามได้ทรงพระประสงค์ให้ออาดมภาพติดตามมาเป็นล่ามเจ้าคุณใน
 เทียน จึงได้มีโอกาสเห็นคุณความดีของเจ้าคุณ ถึงซึ่งคัมภีร์ภาพ
 แท้จริงเมื่ออาดมภาพระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณแห่งพระเจ้ากรุง
 สยาม และกิริยาน่ารักนับถือของเจ้าคุณแล้ว ว่าแต่คำฟัง
 เป็นมนุษย์ต่อมนุษย์ด้วยกัน ก็รู้สึกอยากสรรเสริญและอยาก
 ปรรณาคดีต่ออยู่หาที่สิ้นสุดมิได้ แต่ว่าเมื่ออาดมภาพมาตรง
 เห็นพระมหากษัตริย์คุณของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของ เป็นต้นเหตุให้ความ
 สำราญใจได้บังเกิดแก่ออาดมภาพเห็นปานฉะนี้ ทำให้ออาดมภาพ
 ที่จะอยากตอบแทนคุณความดีที่อาดมภาพได้รับนั้น เพื่อให้พระ
 บาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามกับเจ้าคุณและประชาชนทั่วไปในประ
 เทศนั้น ได้มีความชื่นชมยินดีเป็นผลสุกทั่วหน้ากันในโลกนี้
 สิ้นกาลนาน และเพื่อต่างจะได้ร่วมสถานอภิรมย์ยินดียิ่งใน
 วิมานสวรรค์กับพระองค์เป็นนิรันดรกาล."

ครั้นสิ้นกระเสาะขมิ้นมงคลถวายพระสงฆ์นั้นแล้ว ท่าน
 อัครราชทูตแสดงความขอบใจแล้วขอบใจเล่าในนามของท่านเอง
 ทั้งในนามของชาติสยาม มีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นอาทิ

ว่าจะมีรูปลมตลอดชีวิต ท่านอัครราชทูตว่า--

“เดิมนี่จะมาเมืองฝรั่งเศสนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้า
กรุงสยามทรงรับสั่งข้าอยู่เสมว่า ถ้าติดขัดประการใดเมื่อไร
ให้ไว้ใจพวกบาดหลวงเถอะ ถ้ากิจการใดแก้ไขไม่ได้ไม่สำเร็จ ก็
จงมอบกิจการนั้นให้เป็นที่ภาระของท่านบาดหลวงเถอะ ท่านจัก
ช่วยแก้ไขให้สำเร็จทุกประการ ก็เป็นการสมพระราชประสงค์
ทุกสิ่งทุกอย่างดังที่ทรงรับสั่งนั้น สมควรแล้วที่จะไว้วางใจใน
ท่าน เพราะเห็นแล้วว่าท่านล้วนตั้งอยู่ในศีลในธรรมแท้ แต่
ความจริงนี้ ขอท่านทั้งหลายจงอย่ามีความวิตก ถ้ากลับถึง
เมืองไทยเมื่อใด ก็จะมีลี้มที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบโดย
ละเอียด ให้พระองค์ชมทราบดีในพระคุณของสำนักนี้ ซึ่งมี
ต่อพระองค์และต่อพวกราชทูตของพระองค์ จะมีลี้มที่จะกล่าว
สรรเสริญให้สมกับเมตตากรุณาคุณ ซึ่งราชทูตของพระองค์ได้
รับจากสำนักนี้ทุกคืนวันนับแต่เริ่มที่ได้เหยียบประเทศฝรั่งเศสมา
แท้จริงในเมืองนี้เราก็ได้เคยไปเยี่ยมใครต่อใครมาเป็นอันมากแล้ว
แต่ก็ยังไม่มีสำนักใดที่พวกเราชาวสยามทั้งหลาย ได้ยินดีมา
เยี่ยมเท่ากับสำนักสามเณรมิชซังต่างประเทศนี้เลย หากว่าต่อ
ไปข้างหน้าพวกเราชาวสยามได้มีโอกาสสนองพระคุณนี้ต่อคณะ
บาดหลวงสำนักนี้ซึ่งไปเมืองไทยนั้น ของงอย่ามีความวิตกจะ
สนองให้ถึงขนาดสมกับพระคุณที่ได้รับในคราวนี้ทีเดียว”

เมื่อสิ้นคำท่านอัครราชทูตแล้ว เจ้าพนักงานภักตกิจก็มา

เชิญประชุมให้เข้าห้องรับประทานอาหารว่าง จึงได้เลิกการ
 ประชุม และต่างพากันไปในห้องนั้นทันที การเลี้ยงอาหาร
 ราชทูตที่สำนักสามแฉกรมิชชังคราวนี้ จัดเป็นการใหญ่โตอย่าง
 กับในวังหลวง จนเป็นเหตุให้ท่านอธิการเองซึ่งรู้จักท่านราชทูต
 ว่าโปรดขำมัธยัสถ์ดุจเดียวกับเป็นสงฆ์องค์หนึ่งเหมือนกัน รู
 สึกกระดากใจ ถึงกับออกปากว่ากับท่านราชทูตว่า-- “เจ้าคุณ
 จงอย่าพึงตีความฟุ่มเฟือยในการใช้อาหารการกินของสำนักนี้เลย
 เพราะเป็นความสัตย์จริงการเลี้ยงทุกวันธรรมดาหาเป็นเช่นดังวัน
 นี้ ขอสืบทอดขนนางสองคนของเจ้าคุณที่ได้มากินเข้าที่นครา
 หนิง เมื่อเจ้าคุณไปเที่ยวข้างเหนือโน้นคงรู้ดี ความจริงเรื่อง
 มันเป็นดังนี้ คือเมื่อข้าวลือว่าเจ้าคุณราชทูตได้รับปากว่า จะ
 มากินเข้าที่สำนักแล้ว มีทนายใจสรัทธาคนหนึ่งเห็นความ
 ขัดข้องของอาตมาบรรดาสงฆ์ในสำนักที่จะรับรองราชทูตของพระ
 เจ้ากรุงสยามให้สมควรกับเกียรติยศของพระองค์ นางทนายใจ
 นี้จึงรับเป็นภาระธุระในการจัดเลี้ยงราชทูตคราวนี้ โดยสำนัก
 สามแฉกรไม่ต้องเป็นธุระเลย อันว่าเครื่องโต๊ะ ซึ่งล้วนเป็น
 เงินเป็นทองติดตราขนนางชั้นสูงในเมืองฝรั่งเศส พร้อมด้วย
 อาหารเครื่องบริโภคนิวและองุ่นวิเศษมีชื่อที่ได้นำมาเลี้ยงนี้ ล้วน
 แต้นางทนายใจคนนั้นออกให้ทั้งสิ้น ขอเจ้าคุณจงโปรดทราบไว้
 หากไม่อาจเข้าใจผิดไปสันทัดใจ”

ท่านอธิการว่าพลางซ้ไปทางห้องใน ก็เห็นจัดการอย่าง

บริบูรณ์จริง มีคนใช้แต่งเครื่องแบบติดตราขุนนางสามี่นางทวยกา
 ผู้สรีทธานั้นคอยประจำเฝ้าท่านอัครราชทูต อุปทูต ตริทูต
 และขุนนางอื่นคนละสองคนทุก ๆ คน แต่ถึงจัดการเลี้ยงเป็น
 การใหญ่โตฉนั้น ท่านอธิการได้ร้องขอจากนางทวยกานั้น ให้
 จัดการเลี้ยงราชทูตอย่างฉนั้นไว้ ๆ คือให้ต่างบริโภคอาหารโดย
 เสงี่ยมกิริยาจากตาม ธรรมเนียมที่เคยเป็นมาในสำนักสามเณรนั้น
 มิให้มีการหัวเราะเอิกเกริกเฮฮาประการใดประการหนึ่งเลยเป็นอัน
 ขาด เพื่อเป็นการตักเตือนที่ประมุขเลี้ยง ให้สำนักถึงพระมหา
 กรณาธิคุณของพระผู้เป็นเจ้าของ ซึ่งทรงประทานอาหารนั้นให้ต่างอ้ม
 หน้าสำราญ มีเรี่ยวมีแรงสำหรับฉลองพระเดชพระคุณของพระ
 องค์ในกาลข้างหน้าต่อไป อาศัยคำขอร้องของท่านอธิการนี้ การ
 ก็ได้เป็นไปอย่างสุภาพเรียบร้อย สมควรกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์
 และเกียรติยศแห่งราชทูตทุกประการ.

พอเลี้ยงราชทูตเสร็จแล้วก็จัดการสนทนาปราศรัยกันในห้อง
 อื่น เพื่อให้คนที่ตามราชทูตมาเช่นล่าม เสมียนและพนักงาน
 อื่นได้มีโอกาสรับประทานอาหารด้วย และครั้นนาฬิกาตี ๔ ทุ่ม
 ท่านอัครราชทูตก็ลาท่านเจ้าอธิการเดอบริชาเซียร์ และที่ประชุม
 ก็พากันกลับยังสำนักของตน.

บทที่ ๖๗

คนไทยสอบไล่ชั้นมหาปริญญา.

เพื่อจะเชิดชูเกียรติคุณและความสามารถของชาวสยามให้ปรากฏต่อชาวฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้น คณะบาทหลวงมิชชันนารีต่างประเทศจึงได้ปรารภถึงการที่จะนำนักเรียนไทยคนหนึ่ง (ซึ่งเวลานั้นอยู่ในกรุงปารีส) บิดาเป็นชาวเบงกอลและมารดาเป็นไทยชื่ออันโตนิบโนโต ให้เข้าสอบไล่วิชาตามหลักสูตรของมหาวิทยาลัยซอร์บอน เป็นการเปิดเผยต่อหน้าคณะปริญญาต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัยนั้น เพื่อจะได้รับประกาศนียบัตรเป็นมหาปริญญาแห่งมหาวิทยาลัยซอร์บอนด้วยบ้าง เมื่อราชทูตสยามได้ทราบในความปรารถนาของท่านบาทหลวงดังนั้นก็เห็นด้วยทุกประการ และตัวท่านกับมิตรสหายของมิชชันนารีอื่น ๆ เป็นอันมากยังได้พากันแนะนำด้วยว่า ควรอุทิศถวายคำแก้ปัญหาคำข้อสอบปริญญาของนักเรียนไทยคนนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส และเชื่อกันว่าคงพอพระทัยรับ จะได้เป็นที่สง่าผ่าเผยยิ่งขึ้นไป (ที่ตรงนี้ขออธิบายสำหรับคนที่ยังไม่ชินกับวิธีสอบเป็นปริญญาตามมหาวิทยาลัยเมืองฝรั่งเศสว่า การที่จะสอบเป็นมหาปริญญา นั้น ไม่ดำเนิรตามวิธีสอบนักเรียนในโรงเรียนสามัญเลย ในโรงเรียนสามัญนักเรียนมีแต่ตอบคำถามของผู้สอบ หรือข้อถามของผู้สอบ ถ้าตอบถูกก็นับว่าสอบไล่ได้ แต่สำหรับตำแหน่งมหาปริญญา นั้น สมมติว่าผู้สมัคร

สอบมีความรู้มากอยู่แล้ว จบอาจเป็นอาจารย์ชั้นสูงได้เองแล้ว
 เพราะเหตุนี้ แทนที่จะมีข้อถามให้ผู้สมัครสอบตอบนั้น ผู้สมัคร
 สอบเองต้องเป็นเหมือนหนังสืออาจารย์ผู้ออกมาแก้อธิบายปัญหาใด
 ปัญหาหนึ่งตามอนุมัติความรู้เห็นชอบของตนให้ที่ประชุมคณะมหา
 ปริญาแก้ฟัง ถ้าแก้ปัญหานั้นโดยละเอียดสุขุมเพียงพอจน
 เป็นที่พอใจของมหาปริญาผู้ประชุมฟัง ทั้งได้เถียงถูกต้องกับ
 มหาปริญาผู้อาจซักถามในท่ามกลางที่ประชุมนั้น ก็นับว่าผู้นั้น
 เป็นมหาปริญาคนหนึ่ง วิธีสอบชั้นมหาปริญานี้ ผู้ที่จะ
 สอบต้องเตรียมตนตาม ลำพังโดยค้นหาความรู้ตามหนังสือเก่า
 ใหม่ ประกอบกับความเห็นของตนเอง แล้วเรียบเรียงขึ้น
 เป็นหนังสือเล่มหนึ่งซึ่งเรียกว่า “คำแก้ปัญหาคำสอบมหา
 ปริญา” และธรรมดาหนังสือคำแก้ปัญหาคำสอบมหาปริญา
 นี้ ในหน้าต้นมักต้องมีคำอุทิศให้ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นต้นบถของผู้
 ผู้สมัครสอบคล้าย ๆ กับฝากตัวให้อยู่ในร่มเงาบารมีของท่านผู้นั้น
 และเพื่อแสดงความกตัญญูกับความเคารพด้วย โดยอาศัยขนบ
 ธรรมเนียมคำอุทิศ “คำแก้ปัญหาคำสอบมหาปริญา” ของ
 นักเรียนไทยอันโตนี้เป็นโตจึงได้อุทิศถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่ง
 เศส ซึ่งเป็นราชูปถัมภกอันใหญ่ยิ่งในสมัยนั้น) เมื่อตกลง
 กันในเรื่องอุทิศคำปรารภเบื้องต้นของ “คำแก้ปัญหาคำสอบ
 มหาปริญา” นั้นแล้ว ท่านมหาสังฆราชแห่งกรุงปารีสได้รับ
 ธุระจัดการพานักเรียนไทยนั้นไปเฝ้าถวายตัวตามธรรมเนียม ครั้น

ถึงวันที่ ๒๗ เดือนธันวาคม ท่านมหาสังฆราชกับท่านอธิการ
 เดอโบรชาเซียร์หัวหน้าโรงเรียนมิชชังต่างประเทศ กับบาดหลวง
 อีกองค์หนึ่งก็ได้พากันไปเฝ้าที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์ เวลาเสวย
 พระกระยาหารกลางวันแล้ว มีรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้า นักเรียน
 ปืนโตถือ “คำแก้ปัญหาค้อสอบ” ซึ่งพิมพ์ด้วยกระดาษ
 ต่วนมีขอบเงินขอบทองสลักกัน เข้าไปต่อหน้าพระที่นั่ง ขณะ
 นั้นท่านอธิการเดอโบรชาเซียร์ จึงกราบทูลว่า “ข้าแต่มหา
 บพิตร อาตมภาพของนำนักเรียนสงฆ์ชาวไทยซึ่งได้เรียนใน
 สำนักพระสงฆ์ฝรั่งเศสที่เกาะมหาพราหมณ์ ใกล้พระนครหลวง
 เมืองสยามตั้งแต่อายุ ๕ ขวบ และซึ่งเวลานี้มีความรู้อาจเข้า
 สอบชั้นมหาปริญญาได้ ให้เข้ามาสอบไล่ชั้นมหาปริญญาแห่ง
 มหาวิทยาลัยของพระองค์ ขอพระองค์ทรงพระมหากรุณาโปรด
 รับคำอุทิส “คำแก้ข้อสอบมหาปริญญา” ของเขาไว้เป็นสักขี
 พะยานแห่งพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่เปรียบมิได้ ของพระองค์
 ต่อโรงเรียนฝรั่งเศสในพระบรมราชูปถัมภ์ที่เขาได้ศึกษาวิชาความ
 รู้มา ทั้งต่อชาติประเทศสยามอันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนที่รักยิ่ง
 ของเขาก่อนหนึ่งด้วย ขอถวายพระพร” พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงตรัสตอบว่า “ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้ว
 ฉะนั้นรับคำอุทิสนั้น” แล้วท่านอธิการทูลขอพระราชทาน
 อภัยต่อไปว่า “อาตมภาพขอรับพระราชทานอภัยในการที่
 บังอาจเข้ามาเฝ้าพระองค์อย่างกันเอง ขอพระองค์ทรงพระเมตตา

อย่างทรงเห็นเป็นการหมิ่นพระเดชานุภาพเลย เพราะธรรมดา
 สงฆ์ยังสงฆ์สำหรับท่องเที่ยวสั่งสอนในนานาชาติ เช่นอย่าง
 คณะมิชชันของอัครภิกษุแล้ว เป็นอันเหลือวิสัยที่จะปฏิบัติ
 ในเชิงเฝ้าแหนเหมือนคนเคยกับพระราชสำนักได้ ที่จริงมิใช่
 จะไม่ยินดีแสดงความพระมหากรุณาธิคุณ ให้ถูกระเบียบก็หา
 มิได้ อัครภิกษุรู้สึกในพระมหากรุณาธิคุณเต็มเปี่ยมบริบูรณ์
 แต่กระนั้นอัครภิกษุทักในข้อนี้ เพราะทราบพระทัยของ
 พระองค์ ว่าทรงโปรดขังความสัตย์ชอบสุภาพเรียบร้อยยิ่งกว่าคุณ
 สมบัติอื่น สำหรับสงฆ์มิชชันเช่นอย่างอัครภิกษุ” ที่ทรง
 รับสั่งเป็นคำรับสองว่า “ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้ว ท่าน
 ยินดีดีมาก ถ้ายิ่งกว่านี้ ฉันจึงจะไม่ชอบ” ท่านอธิการ
 ทูลตอบไปว่า “วิธีแสดงความกตัญญูรู้ในพระมหากรุณาธิคุณ
 ของพระองค์คือคณะของอัครภิกษุสงฆ์มิชชันนี้ คือภาวนาอุทิศ
 ถวายพระองค์ทุกเช้าเย็น เช่นเมื่อเดือนก่อนที่ทราบว่าคุณ
 ไม่ทรงสำราญพระกาย บรรดาอัครภิกษุสงฆ์คณะมิชชันทั้งหลาย
 มีแต่อ่อนวอนต่อพระพุทธเจ้าเป็นพิเศษ เราพระองค์ให้ทรง
 โปรดบำรุงรักษาพระองค์ให้พ้นอุบัตินตราย และเวลานี้ก็มีแต่
 โมทนาพระคุณของพระองค์ ที่ได้ทรงโปรดให้เป็นไปสมกับความ
 ปราบปรามอันสุจริตของอัครภิกษุๆ จึงได้มีโอกาสอันมหาประเสริฐ
 มาเฝ้าพระองค์กำลังทรงพระสำราญอยู่ในบัดเดี๋ยวนี้” ที่ทรง
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงรับสั่งเป็นวาระที่สามว่า “ดี

แล้วคุณพ่อ ตีแล้วอย่างนี้ ขอคุณพ่อช่วยสวดให้ฉันมาก ๆ
เถิด” แล้วต่างก็ถวายน้ำปลาทูออกจากที่เผา.

ครั้นถึงวันที่นักเรียนไทยอันโตนี่ปั่นโตเข้าไปแก้ปัญหาคสอบ
เป็นมหาปริญาณันั้น คณะราชทูตไทยก็ได้ไปประชุมฟังอยู่ด้วย
เพราะท่านมีความยินดีด้วยเหตุสองประการ ประการต้น เพราะ
การสอบแก้ปัญหามหาปริญาณันั้น เป็นเกียรติยศพิเศษสำหรับ
ชนชาติไทยทั่วไป และสำหรับคณะท่านเองด้วย ประการ
สองเพราะจะได้เป็นโอกาสไปเยี่ยมชมสถานมหาวิทยาลัยใหญ่ของ
ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งตนยังไม่รู้เห็นว่าเป็นอย่างไร.

รตราชทูตถึงมหาวิทยาลัยเวลาบ่าย ๒ นาฬิกาครึ่ง พอถึง
ประชุมมหาวิทยาลัยคณะปริญาณาเถ่า ๆ ของสำนักนั้น ก็ได้ ออก
มากำหนดรับรองท่าน และพาไปนั่งพักอยู่ในห้องอบไฟข้างห้อง
ประชุมใหญ่ที่นักเรียนไทยจะเข้าสอบ พอถึงในห้องนั้นแล้ว
ท่านมหาปริญาณผู้มีอาวุโสได้ลุกขึ้นกล่าวคำเชอเชิญว่า-- “ข้าแต่
ท่านราชทูต ในโอกาสที่ท่านมาถึงมหาวิทยาลัยซอร์บอนเน
บรรดาข้าพเจ้าชาวสำนักนี้รู้สึกเป็นการสมควรอย่างยิ่ง ที่จะแสดง
ความขอบพระเดชพระคุณต่อพระเจ้าแผ่นดินสยามพระมหากษัตริย์
ของท่าน เพราะทราบว่พระองค์ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงบำรุง
ปริญาณาแห่งสำนักนี้ ในพระราชอาณาเขตต์ของพระองค์ ทรง
อนุญาตให้ตั้งสำนักศึกษาเล่าเรียน ดังปรากฏจากตัวอย่างนักเรียน
ไทยซึ่งจะเข้าสอบชั้นปริญาณาในวันนี้ และซึ่งเคยได้ศึกษาเล่า

เรียนต่ออาจารย์สำนักนี้ กล่าวคือมาดหลวงบางองค์ซึ่งช่วยกัน
ตั้งโรงเรียนมหาพราหมณ์ใกล้พระนครศรีอยุธยาแล้ว อาศัย
เหตุผลเมื่อเจ้าคุณเราขุดกลับไปยังประเทศสยามแล้ว ขอเจ้า
คุณได้โปรดนำความรู้สึกของบรรดาปริญญาชาวมหาวิทยาลัยชอร์
บอนนี้ ให้ทรงทราบในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระเจ้ากรุง
สยามด้วย."

เจ้าคุณอัครราชทูตตอบว่า-- "ข้อนี้ข้าพเจ้าคงไม่ลืม
และข้าพเจ้ายินดีรับรองต่อมหาปริญญาทิ้งหลายมีทำเป็นต้น ว่า
พระมหากษัตริย์ของข้าพเจ้าคงทรงพอพระทัยในการสั่งสอนของ
มหาปริญญานี้แห่งสำนักนี้ ซึ่งจะออกไปสอนในประเทศของพระ
องค์เท่าเดิมหรือยิ่งกว่าเดิมเสียอีก จะตั้งสั่งสอนศาสนาที่ดี
ในบรรดาพลเมืองของพระองค์ใคร จะฟังจะถือพระองค์คงอนุญาต
แต่เดิม มาพระองค์ทรงอุปถัมภ์คำชู้ มาดหลวง ผู้เป็น ปริญญาจาก
สำนักนี้ด้วยประการใด ต่อเมื่อข้าพเจ้าไปนี้ รับรองว่าพระองค์
คงทรงทะนุบำรุง และช่วยเหลือ ด้วยน้ำพระทัย กรุณาดุจเดียวกัน
ขอท่านจงโปรดอธิบายให้คณะมหาปริญญาทราบทั่วกันเถิด"

ถัดจากนั้นก็ไปราชทูตได้ไปคูโบสถ์ของมหาวิทยาลัยนั้น ท่าน
ว่าทรวัดทรงเหมาะสมดี ลายกนกงดงาม และพระแท่นที่บูชาก็
เป็นชั้นฝ่อมอย่างเอกอยู่ทั้งแท่น แล้วก็ได้พากันเข้าไปในห้อง
สมุดของมหาวิทยาลัยนั้น พอเข้าไปข้างในเห็นสูงแลโล่ง แต่
กระนั้นก็มีชั้นเชิงและตู้โต๊ะอันเต็มไปด้วยหนังสือต่างๆ นานา นับ

แต่พินจนเพดานก็ตกใจร้องว่า-- “แหม ใหญ่จริง” บรรณารักษ์ได้เอาพงศาวดารกรุงโรมมาเขียนด้วยมือจินตควีเอก ในสมัยโบราณซื้อคติลึฟมาให้ท่านอัครราชทูตดู ล้วนแต่มีรูปวาดเขียนย่อม ๆ อยู่ในนั้น ว่าด้วยชาวโรมันกระทำสงครามเป็นเล่มวิเศษยิ่ง ส่วนท่านอุปทูตซึ่งเป็นผู้ใดเคยไปเที่ยวมามากในต่างประเทศฝ่ายตะวันออกก่อนที่จะออกมาเป็นอุปทูตคราวนี้ ท่านบรรณารักษ์ไปหยิบพระคัมภีร์โกเธร์นของชาวอาหรับเขียนด้วยมือในแพรวต่วนอย่างละเอียดมาให้ชม เพราะเป็นชั้นวิเศษของห้องสมุดนั้นอีกชั้นหนึ่งเหมือนกัน นอกนั้นท่านราชทูตทั้งหลายยังได้แสดงความพอใจที่จะดูหนังสือที่พิมพ์ขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชาเจ้า ซึ่งมักกล่าวถึงศึกสงครามต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ได้มีชัยชนะต่อพระราชศัตรูเป็นอันมากอันดังจนเพลิน นอกนั้นท่านราชทูตยังได้ชี้ทางกลับไปเมืองไทยที่ลูกโลกซึ่งมีอยู่นั้น ทั้งได้บอกชื่อดาวดาราเป็นภาษาไทยในแผนที่ท้องฟ้าอากาศเป็นอันมากอีกด้วย แล้วต่างได้พากันออกจากห้องสมุดลงไปห้องประชุมใหญ่ สำหรับเป็นพะยานฟังคำอธิบายของนักเรียนอันโตนี่ปีโนโตว่าจะได้ตอบกับมหาปรัชญาซอร์บอนอย่างไร.

แรกที่เข้าไปในห้องประชุม ท่านราชทูตทั้งหลายถวายบังคมพระบรมรูป ซึ่งตั้งเป็นประธานอยู่ในที่นั้นก่อนแล้ว จึงได้คำนับท่านผู้เป็นหัวหน้ากรรมการสอบ พร้อมทั้งบรรดาท่าน

นักปราชญ์ราชปรีญญาทั้งหลาย ผู้มาประชุมฟังและซักไซ้ไต่ถาม
แล้วจึงไต่ถ้อยลงในที่ของตน.

ท่านราชทูตอยู่ดูการสอบนั้นตลอดเวลาที่นักเรียนไทยอันโต
นี่เป็นโตแก้ปัญหาก็ที่ประชุมฟัง เมื่อแก้เสร็จแล้วท่านผู้เป็น
หัวหน้าแสดงความเห็นว่า การเรียบเรียงข้ออธิบายทั้งคำโต้ตอบของ
นักเรียนอันโตนี่เป็นโตนั้นล้วนแต่ดีน่าชม น่าสรรเสริญ แล้วท่าน
ได้ตักเตือนปรีญญาใหม่ชาวไทยคนนั้นว่า-- “ดีแล้วท่าน แต่
ที่ท่านแสดงความสามารถอยู่นี้ก็เป็นที่น่าชมเป็นอันมากทีเดียว
แต่ถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น เแต่ขึ้นไปควรท่านจะผูกใจศีกษาต่อ ๆ ขึ้นไป
เป็นลำดับ เพราะว่าธรรมดาความรู้แล้วไม่มีที่สิ้นสุด ยิ่งรู้ยิ่ง
มีข้อปัญหาที่ควรต้องเรียนอีกต่อไป” เมื่อท่านราชทูตได้ฟังท่าน
ผู้ที่เป็นประธานในหมู่ปราชญ์ด้วยกัน กล่าวคำชมเชยนักเรียน
ไทยอันโตนี่เป็นโตก็เป็นที่น่าพอใจอย่างยิ่ง แต่ท่านมาคิดลงว่า
“เออ ก็ขณะเมื่อนักเรียนไทยอันโตนี่เป็นโตกล่าวโต้ตอบปัญหา กับ
พวกปราชญ์อยู่นั้น ที่ประชุมได้พากันตบมืออยู่เอิกเกริกเช่นนั้น
ทำไมหนอท่านผู้เป็นประธานจึงยังกล่าวชมเชยเล่า การตบมือ
นั้นมิใช่การดูถูกดูหมิ่นแลหรือ” ที่ท่านคิดดังนี้ก็เพราะธรรมเนียม
ไทยแต่โบราณหาได้ใช้การตบมือเป็นที่ชมเชยในกลางประ
ชุมดังนี้ไม่ จึงเป็นการจำเป็นต้องอธิบายให้ราชทูตฟังว่า “การ
ที่ตบมือเป็นครั้งคราวเมื่อนักเรียนไทยตอบนั้น หาใช่การ
เยาะเย้ยหรือหมิ่นประมาทไม่ เป็นคำชมเชยต่างหาก ตรง

ไหนเขาตอบคำชักชวนให้เย็บແຫລມແບບคายนั้ที่ประชุมจึงตบมือชม
หาใช่การประมาทหรือเยาะเย้ยไม่ ” ท่านราชทูตรู้ดังนี้ก็ตั้งใจที่
ตัวได้แลเห็นชาวไทยเหมือนตนมาอยู่ในท่ามกลางหมู่ปราชญ์ราช
ปรีญา และได้รับคำชมเชยถึงเพียงนี้ เมื่อราชทูตจะลาออก
ไปนั้น คณะปรีญาก็ได้ติดตามไปส่งถึงรถ เป็นการแสดงความ
เคารพด้วย.

บทที่ ๗๐

ราชทูตไปดูโรงเรียนมหाराช
วิทยาลัยช้อหลุยเลอครั้งด้.

นอกจากไปดูมหาวิทยาลัยชอรัมบองดังที่กล่าวมานั้น ท่าน
ราชทูตไทยยังได้ไปดูมหาวิทยาลัยช้อหลุยเลอครั้งด้ เพราะเป็น
มหาวิทยาลัยที่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์โดยจำเพาะ และที่นั่น
ได้มีข้อแปลกหน้าเล่าสู่กันฟังอยู่สิ่งหนึ่ง คือโรงเรียนนั้นเป็นโรง
เรียนสำหรับลูกเจ้าลูกนายทั้งฝรั่งเศสและต่างประเทศ มีนักเรียน
อยู่ประมาณสามพันคน แบ่งเป็น ๒๔ ชาติด้วยกัน และตาม
ธรรมเนียมของโรงเรียนนั้นนักเรียนทั้ง ๒๔ ชาติ ต้องออกมา
กล่าวคำปฏิสันถารต้อนรับแขกตามภาษาของตน เพราะฉะนั้น
วันนั้นราชทูตต้องฟังคำต้อนรับถึง ๒๔ ภาษา ตามที่จะกล่าวเป็น
ลำดับต่อไปนั้คือ

๑. ภาษาปอลอญ
๒. ภาษาอาหรับ
๓. ภาษาอิตาลีเยน

๔. ภาษาแอสปาญอล ๕. ภาษาละติน ๖. ภาษาไทย ๗. ภาษามงตะเน็ต^(๑) ๘. ภาษาอັลกลัก^(๒) ๙. ภาษาฟลามังต์
 ๑๐. ภาษาเอยิปโต ๑๑. ภาษาจีน ๑๒. ภาษาเคิร์ก ๑๓. ภาษาฮอลันดา ๑๔. ภาษาอังกฤษ ๑๕. ภาษาปอร์ตูกีส ๑๖. ภาษาคาลิป^(๓) ๑๗. ภาษาเดนมาร์ก ๑๘. ภาษาเฮเบรว ๑๙. ภาษาฝรั่งเศส ๒๐. ภาษาอัลบเนีย ๒๑. ภาษาเยอรมัน ๒๒. ภาษาชเวียก ๒๓. ภาษาบรตาญ ๒๔. ภาษาตุร์ก

เมื่อทูตไทยได้ฟังสุนทรพจน์เหล่านั้น ท่านตอบอย่างเฉลี่ยฉลาดจนเป็นที่พอใจของผู้ฟังไม่ว่าชาติใดหมด เพราะท่านเลือกเฟ้นข้อใดข้อหนึ่งที่จำเพาะถูกนิสัยใจคอของนักเรียนในชาตินั้น ๆ ซึ่งเป็นข้อแปลกอยู่ไม่น้อยที่สามารถรู้ลักษณะแห่งประเทศเล็กประเทศน้อยเหล่านั้นทุกประเทศ จนกล่าวให้ถูกจำเพาะชาติคณะใดตั้งนั้น.

เมื่อราชทูตได้ฟังคำอวยพรเสร็จแล้ว ท่านอาจารย์ใหญ่ได้พาท่านไปบนระเบียงขณะเมื่อนักเรียนเหล่านั้นกำลังออกเล่นเพื่อให้เห็นคราวเดียวพร้อมกัน ท่านราชทูตแสดงความแปลกใจที่ได้เห็นเด็กมากด้วยกันถึงเพียงนี้ มารวมกันในโรงเรียนเดียวแล้วก่อนที่ท่านจะกลับนักเรียนทั้งหลายเหล่านั้น ได้พากันตบมือ

(๑) (๒) เป็นภาษาแขกแดงในประเทศคานาดา.

(๓) เป็นภาษาชนเดิมของคนที่อยู่ในประเทศคยูนา ในอเมริกาใต้

ร้องอวยชัยให้ราชทูตซึ่งเป็นธรรมเนียมของเขา เมื่อผู้ใหญ่ไป
เยี่ยมโรงเรียน วิชาไม่ใช่แต่เพื่อแสดงความเคารพเท่านั้น เพื่อ
จะขอให้วันนั้นเป็นวันหยุดพิเศษ เนื่องจากการที่ผู้มาเยี่ยม
โรงเรียนนั้นอีกด้วย.

บทที่ ๗๑

ราชทูตไปเหยียบสถาน

โฮเต็ล เดอ คีส.

ในวันเดียวกันราชทูตได้ไปเหยียบสถานโฮเต็ลเดอคีส คือ
สถานที่อยู่ของราชนิกุลอนมีชื่อเสียงดังในเมืองฝรั่งเศส เรียก
ว่าท่านดิกเดอคีส แรกเข้าไปถึงสถานที่นั้นต้องผ่านไปทางห้อง
ที่นักดนตรีกำลังทำเพลงไพเราะน่าฟังอยู่ ผู้ที่พาท่านไปใครจะให้
ท่านรอฟังดนตรีสักพักหนึ่งก่อน แต่ราชทูตไม่ยอมรอฟัง บอก
ว่าต้องไปคำนับเจ้าของบ้านเสียก่อนแล้วจึงจะฟังดนตรีมะโหรีต่อ
ไป ผู้ที่พาท่านไปก็คัดค้านท่านไม่ได้ เพราะท่านแสดงว่า
เป็นผู้รุกรบธรรมเนียมผู้ต่ออย่างสุขุมยิ่ง ก็เลยพากันเข้าไปหา
ท่านหญิงเดอมวาแซลเดอคีสเจ้าของบ้าน เมื่อเสร็จการคำนับ
กันแล้ว เจ้าพนักงานก็ได้พาราชทูตไปดูสถานที่นั้นจนทั่ว และ
ท่านได้เที่ยวดูด้วยความสดวกใจมาก เพราะในบ้านนั้นเจ้าพนักงาน
ทั้งหลายระวังรักษาหน้ที่ดี ไม่ยอมให้ใครมาเที่ยวเดินติดตาม
เจ้าคุณราชทูตพลุกพล่านเหมือนในสถานที่อื่น ๆ เป็นที่ชอบ

ใจของท่านเป็นอันมาก.

การเที่ยวชมสถานที่นั้นทำให้ท่านราชทูตตกตลิ่งไม่มีที่สะด
เพราะเป็นสถานที่ใหญ่โตระโหฐานดุจเดียวกับพระราชวังหลวงที่
เดียว ว่าช่างการตกแต่งเครื่องตู้โต๊ะและพรมเป็นต้น ของ
สถานโฮเต็ลเดอคีสนั้นมีชื่อเสียงมานาน ว่านอกจากพระเจ้า
แผ่นดินแล้ว ท้าวพระราชอาณาจักจะหาที่เสมอเหมือนไม่ได้
ถึงวงดนตรีของท่านเล่า กรมมหรสพแทบจะสู้ไม่ได้ พอดู
การอะไรต่ออะไรเสร็จแล้ว พวกมาเยี่ยมสถานนั้นทั้งเจ้าภาพก็
ได้พากันไปฟังดนตรี แล้วพอได้เวลาท่านราชทูตก็ได้ลาออกไป.

บทที่ ๗๒

“มงเซียร์” คือสมเด็จพระอนุชา

สิ้นพระชนม์ลง.

เวลาที่ราชทูตไทยยังอยู่ที่กรุงปารีสนั้น เผอิญสมเด็จพระ
อนุชาธิราชของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้สิ้นพระ
ชนม์ลง ในโอกาสอันเศร้าโศกดังนั้น ท่านราชทูตได้ให้ตัดเสื้อ
สีดำไว้สวมใส่เป็นที่แสดงความสลดด้วย ซ้อนเองเป็นที่แสดง
ให้เห็นความเคารพ ทั้งความอ่อนโยนไหวไปตามกาละเทศะ
ของราชทูตไทย เพราะว่าธรรมเนียมเมืองไทยใช้วิธีนุ่งขาวห่ม
ขาวเป็นการไว้ทุกข์ ไม่ใช่ดำเหมือนเมืองฝรั่ง และอีกประ
การหนึ่งท่านเป็นชนต่างชาติมิจำเป็นจะต้องไว้ทุกข์อะไรนักหนา

แต่กระนั้นท่านเห็นพระราชวงศ์และพลเมืองเป็นทุกข์นุ่งดำทั้งนั้น
 ท่านยังได้อ้อนุโลมตามให้เป็นทีพอใจของคนทั่วไป อนึ่งพอได้
 ข่าวสิ้นพระชนม์ลง ท่านราชทูตก็ออกไปเยี่ยมพระญาติของพระ
 องค์ มีท่านชายมงเซียร์เลอดิก ซึ่งเวลานี้ได้เลื่อนตำแหน่ง
 แทนพระบิดาขึ้นเป็น “มงเซียร์เลอแปรงส์” เสียแล้ว ครั้น
 นิ่งในที่อันสมควรข้างขวามือของเจ้าภาพ แล้วท่านอัครราชทูต
 ได้ทูลให้ทราบความตั้งใจเดิมว่า-- “หม่อมฉันทั้งหลายได้ปรารถ
 กันอยู่เสมอว่าจะหาโอกาสมาเฝ้าพระองค์สักเวลาหนึ่ง แต่เพื่อญ
 มาประสพเหตุอันน่าสลดเสียก่อนเช่นนี้ ทำให้หม่อมฉันทั้งหลาย
 รู้สึกโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ด้วยแทนที่จะได้แสดงร่นเรียงบรรเท
 ใจในการที่ได้มาเฝ้าแทนพระองค์ กลับต้องมาแสดงทุกข์เหือด
 แห่งใจหาที่เปรียบมิได้ เพราะใช้โอกาสที่แสดงความเบิกบาน
 สำราญใจในเมื่อพระบิดาของพระองค์เสด็จไปสู่ปรโลกเสียดังนี้”
 พระองค์มงเซียร์ทรงตอบว่า-- “การที่เจ้าคุณมาแสดงความ
 เศร้าโศกเพื่อร่วมทุกข์กับฉันในโอกาสนี้เป็นที่ขบใจมาก แม้
 ว่าพระบิดาของฉันมิได้มีโอกาสรู้จักกับเจ้าคุณ แต่ฉันทราบว่
 ท่านอยากทรงกระทำความคุ้นเคยกับเจ้าคุณอยู่เหมือนกัน หาก
 พระโรคเบียดเบียนอยู่ จึงไม่มีโอกาสชวนให้เจ้าคุณมาเฝ้าแทน
 ได้ ที่จริงฉันทราบเป็นที่แน่ใจว่า ทรงเคารพและเชยชมเจ้า
 คุณราชทูตมาก ความเห็นต่าง ๆ ที่เจ้าคุณแสดงตามระยะทาง
 ขณะทีไปเที่ยวทางมณฑลฝ่ายเหนือ นั้น ท่านก็ทรงทราบละเอียด

หมดทุก ๆ คำก็ว่าได้ เพราะพระองค์ทรงสอดส่องในกิจการการ
 ของเจ้าคุณด้วยเต็มพระทัย และเป็นความจริงพระองค์ท่าน
 ยอยากได้ต้อนรับเจ้าคุณที่วังซ่งตี้ เพื่อจะได้เป็นโอกาสแสดง
 ความเคารพต่อเจ้าคุณผู้เป็นราชทูตของพระมหากษัตริย์สูง กับ
 จะได้แสดงความพอใจในกิริยามรรยาทอันน่าวิเศษสาของเจ้าคุณ
 ด้วย” ที่ตรงที่ท่านอัครราชทูตทูลว่า-- “หม่อมฉันขอล
 ใ้พระองค์ทรงทราบว่ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสยามได้รับข่าวสัน
 พระชนม์ แห่งสมเด็จพระบิดาของพระองค์แล้ว พระองค์
 คงทรงสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง เหตุที่หม่อมฉันทูล
 ดังนี้ ก็คือเมื่อปีก่อนนั้นได้ข่าวไปถึงกรุงสยามมาครั้งหนึ่งแล้วว่า
 สมเด็จพระบิดาของพระองค์ทรงพระประชวร แล้วก็เลยเลื่องลือ
 กันต่อไปว่าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ในเวลานั้นพระราชไมตรีใน
 ระหว่างทั้งสองพระนครยังหาแน่นแฟ้นเหมือนในเวลานี้ไม่ ต่าง
 ฝ่ายต่างยังไม่มีการทูตไปมาหาสู่กันเหมือนในเวลานี้ แต่กระนั้น
 พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงพระราชประสงค์จะแสดงความเศร้าพระ
 ทัย พระองค์จึงมอบให้เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามมี
 จดหมายทางราชการถามข่าว และแสดงทุกขร้อนมายังพระราช
 สำนักเหมือนกัน แล้วต่อมาฝ่ายประเทศฝรั่งเศสพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งท่านเลอเชอวาเลียร์ เดอโซมงต์
 เป็นราชทูตพิเศษไปเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม ฝ่าย
 ประเทศสยามจึงได้ทรงทราบจากราชทูตเดอโซมงต์นี้ ว่าพระ

บิดาของพระองค์หาได้สิ้นพระชนม์ลงอย่างช้าที่เล่าลือไม่ พระองค์จึงได้กลับทรงเบิกบานพระทัยอย่างยิ่ง และส่วนหม่อมฉันก็นับว่าเป็นผู้ประสพเคราะห์กรรมร้ายแรงที่สุดจริง เพราะว่เมื่อพระเจ้าแผ่นดินกำลังเบิกบานพระทัยในการที่ได้ทรงทราบว่พระบิดาของพระองค์ยังทรงพระสำราญอยู่นี้ เป็นหน้าที่จำเพาะของหม่อมฉันที่จำเป็นจะต้องทำลายความเบิกบานพระทัย ของพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยามในอันที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบข่าวสิ้นพระชนม์แห่งพระบิดาของพระองค์”

“มิ่งเชียร์เลอแปรงส์” ทรงตอบว่า-- “เป็นพระมหากษัตริย์คุณของพระเจ้าแผ่นดินสยามยิ่งนัก ที่พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในข่าวทุกข์สุขของตระกูลฉันฉะนี้ ขอเจ้าคุณได้โปรดกราบทูลยังพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ว่าฉันขอขอบพระมหากษัตริย์คุณพระเจ้ากรุงสยามแทนพระบิดาฉันด้วย การที่พระบิดาฉันมาสิ้นพระชนม์ลงโดยด่วนดังนี้ นับว่าเป็นการเคราะห์ร้ายสำหรับสองพระนคร หาไม่อาลัยท่านเจ้าคุณเราขุ่ตุน พระบิดาฉันก็จะได้ข่าวแห่งมหามิตรภาพของพระเจ้าแผ่นดินไทย และฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยเล่า ก็จะได้ข่าวของพระบิดาฉันเมื่อเจ้าคุณกลับอย่างละเอียดละออ เป็นที่อัมเอบใจยิ่ง แต่่นความตายมาตัดความหวังนี้เสียหมดแล้ว”

ท่านอัครราชทูตตอบว่า-- “เป็นที่เสียดายยิ่งที่พระองค์มาทรงด่วนทิวักตดังนั้น เกือบ ๆ จะได้เฝ้าพระองค์ก็หลายครั้ง

มาแล้ว แต่พอญมามีเหตุจำเป็นเกิดขึ้นเสียก่อนทุกทีจนไม่ได้เฝ้าพระองค์ เช่นคราวหนึ่งจะไปเฝ้าพระองค์ที่วังซึ่งตั้งก็พอญได้ข่าวว่าเสด็จไปเยี่ยมประชวรท่านหญิงดุเชสเดอบูร์บงที่วังฟงแตนโบลเสียแล้ว เดิมนี้ก็จะติดตามไปถึงวังฟงแตนโบลทีเดียวก็มีผู้ทักท้วง ว่าควรรอให้เสด็จกลับแล้วจึงไปเฝ้าจำเพาะที่วังของพระองค์ดีกว่า ก็เลยมิได้ไปและเลยไม่มีโอกาสจนพระองค์มาซึ่งทิวศตเสียก่อนดังนี้ นำเสียดายแท้ ๆ”

“มงเซียร์เลอแปรงส์” ทรงตอบว่า-- “นำเสียดายจริงดังเจ้าคุณว่า แต่ไม่ใช่ที่น่าเสียดายในส่วนเจ้าคุณฝ่ายเดียว ส่วนพระบิดาก็คงจะทรงยินดีในการพบปะเจ้าคุณเท่ากับที่เจ้าคุณมีความยินดีเอง แต่จะอย่างไรได้เล่าเจ้าคุณ ความตายไม่รอพึงใคร เอาเถิด ขอถามเจ้าคุณหน่อย การที่เจ้าคุณออกไปเที่ยวดูมณฑลฝ่ายเหนือคราวนี้ สนุกสนานหรือเบื่อรำคาญเป็นประการใดบ้าง เจ้าคุณโปรดเล่าให้ฉันฟังสักหน่อย ไม่หนวเกินไปดอกหรือเจ้าคุณ ถนนหนทางเป็นอย่างไรบ้าง น่ากลัวไม่เรียบร้อยเป็นแน่ คงทำความเหนื่อยรำไรให้เจ้าคุณต้องเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าเสียเยี่ยงไม่ต้องสงสัย”

ท่านราชทูตตอบว่า-- “ว่าข้างถนนหนทางนั้น ฝ่ายบาทเข้าพระทัยถูก บางแห่งเค็รไม่สะดวกอยู่บ้าง แต่ส่วนอากาศนั้น บ่นไม่ได้ ไม่หนวนัก ถ้าจะเป็นเพราะบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดินและกุศลจิตต์ของพระองค์ที่ทรงมีพระทัยโอบเอื้ออารีต่อ

รับ และอนุญาตให้เผ่าด้วยเมตตากรุณาจิตต์อันประเสริฐดังที่ปรากฏอยู่ในคำสนทนาปราศรัยทุกข์สุขในบัดเดี๋ยวนี้กะมัง อนึ่งเข้าของดงมแปลก ๆ ที่เจ้าพนักงานพาไปดูนั้น มีมากต่อมากจนกระทั่งไม่มีเวลาคิดถึงเหนื่อยถึงหนวอะไรหมด เพียงชมนี้ดูโน่นแล้วก็ไม่ว่างสักครู่เดียว ไม่ทันเมื่อทันรำคาญอะไรเลย อนึ่งเจ้าพนักงานกรมการทั้งหลายตามทางได้ต้อนรับอย่างเอาอกเอาใจที่สุด สมตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นโอกาสอันดีที่จะกล่าวชมเชยบรรดาเจ้าพนักงานทุกชั้น ที่ได้พบตามทางไปมาว่า ปฏิบัติตามคำรับสั่งโดยเคร่งครัดน่าชมเชยจริง จะหาที่ติเตียนมิได้ ฉะนั้นจึงไม่น่าเบือน่าบ่นอะไรมิได้เป็นที่เพลนใจเพลนตาต่างหาก ”

มวงเซียงเลอแปรงส์ทรงซักถามต่อไปอีกว่า-- “ ก็ในบรรดาสั่งของต่าง ๆ ที่เจ้าคุณพบเห็นนี้ อะไรบ้างเป็นที่ถูกใจของเจ้าคุณมากกว่า ”

เจ้าคุณราชทูตทูลตอบว่า-- “ สิ่งที่น่าสังเกตุยิ่งกว่าอะไรหมดสำหรับคนต่างประเทศเช่นพวกหม่อมฉันนี้ คือจำนวนบ้อมอันแข็งแรงซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายเหนือ นั้น น่าเป็นที่เกรงขามแห่งบรรดาอริราชศัตรูไม่ว่าจำพวกไหน แต่ในบรรดาเมืองทั้งดงมนำคูนนี้ หม่อมฉันขอชมเมืองดิงแกร์กและเมืองลีลล์ สองเมืองนี้เป็นเมืองเอกนำชมจริง ”

มวงเซียงเลอแปรงส์ทรงซักไล่เลียงราชทูตอีกว่า-- “ ที่เมือง

สยามของเจ้าคุณนั้น วิศวสร้างกำแพงเมืองและบ้อมประตูหอ
บันน ไซเป็นแบบเดียวกันกับที่ใช้ในเมืองฝรั่งเศสหรือเป็น
ประการใด ”

เจ้าคุณราชทูตตอบว่า-- “ที่เป็นแบบเดียวกันก็ ที่เป็น
แบบอื่นก็มี บางเมืองในประเทศสยามนั้นไม่จำเป็นจะต้องมี
กำแพงเท่าไร เพราะมีลำน้ำเป็นเครื่องป้องกันเมืองอยู่พอแล้ว
บางแห่งก็ไม่สู้จำเป็นต้องมีกำแพงแน่นหนาเท่าใด เพราะว่าถ้า
ถึงฤดูฝนเข้าแล้วน้ำท่วมเมืองหมด กำแพงอิฐจึงเป็นของไม่สู้
จำเป็น เพราะมีน้ำแทนกำแพงอยู่แล้ว แต่มีอยู่บางเมือง
เช่นบางกอก พิษณุโลก เป็นต้น ก็มีกำแพงประตูคูและหอ
แบบเดียวกันกับที่มีอยู่ในนี้ ผิดอยู่แต่ที่มีบ้อมเป็นจำนวนน้อย
กว่าที่นั่น ที่นั่นเพราะธรรมดาสร้างบ้อมคูประตูหอบันน
จำเป็นต้องเดินไปตามแบบยุทธวิธี สุดแต่อาจป้องกันมิให้ข้าศึก
ศัตรุมาทำอันตรายได้ ดุจแพทย์ผู้รู้สมุฏฐานของโรคแล้วก็วาง
ยาให้เหมาะกับโรคฉะนั้น และเป็นด้วยเหตุนี้ที่เมืองฝรั่งเศส
จึงมีเครื่องป้องกันเมืองบางอย่างบางประเภท ซึ่งไม่จำเป็นจะ
ต้องมีในเมืองไทย และในเมืองไทยมีบางอย่างซึ่งไม่มีในเมือง
ฝรั่งเศสด้วย ”

ที่ตรงนั้นมั่งเซอร์เลอแปร่งสัวกับท่านราชทูตว่า-- “เมื่อ
เจ้าคุณผ่านเมืองกงเตยนัน เจ้าคุณได้เลือกคำอณัติสัญญาสำหรับ
ใช้ในคันทเจ้าคุณค้างแรมอยู่นั้น เป็นที่พอพระทัยของพระบิดา

เป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้พระองค์มีพระประสงค์จะทรงพบเห็น
เจ้าคุณอีกประการหนึ่ง ส่วนตัวฉันก็รู้สึกเป็นคู่เดียวกัน อยาก
มีโอกาสดพบเห็นและพูดจาปราศรัยกับเจ้าคุณบ่อย ๆ น่าเสียดาย
แต่ที่เมืองของเจ้าคุณกับเมืองของฉันอยู่ห่างกันมากเกินไปที่จะให้
สำเร็จตามที่อยากนี้ จริงนะเจ้าคุณ ตั้งแต่ฉันเป็นต้นไปข้างหน้า
น่ากลัวเจ้าคุณกับฉันจะไม่มีโอกาสได้แลเห็นกันเสียแล้ว น่าเสียด
ายที่เหลือความหวังที่จะพบกันอีก "

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า-- "เมืองไทยกับเมืองฝรั่งเศส
อยู่ห่างกันอะไยอยู่ก็จริง แต่ว่าอาศัยทางพระราชไมตรีซึ่งเวลา
ฉันขึ้นในระวางพระเจ้าแผ่นดินสองพระนครแล้ว ยังว่าไม่ได้
บางทีพระเจ้าแผ่นดินสยามจะทรงเลือกตั้งหม่อมฉันให้เป็นราชทูต
มาประจำอยู่ณเมืองฝรั่งเศสอีกก็อาจเป็นได้ "

มงเซียร์เลอแปรงส์ตอบว่า-- "ถ้าเป็นดังนั้นก็ดีทีเดียว แต่
สำหรับคราวนี้เจ้าคุณจะให้ฉันช่วยเหลือประการใดบ้าง นี้ก็อยาก
ขออะไรก็ขอไปเถิดเจ้าคุณ อย่ามีความเกรงใจ ฉันอยากช่วย
เต็มกำลังทีเดียว "

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า-- "เป็นพระเดชพระคุณที่สุด
แต่หม่อมฉันจวนใจไม่ทราบว่าจะควรขอความช่วยเหลือชนิดใด
เพราะนับว่าแต่วันต้นที่ได้เหยียบเมืองฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระภารษุระเอง ที่จะช่วยเหลือบรรดา
พวกหม่อมฉันทุกอย่างทุกประการ อย่าวว่าแต่พระองค์ทรงช่วย

ในสิ่งที่หม่อมฉันอยากหรือหม่อมฉันขอให้ช่วยเหลือเลย แต่สิ่งที่ไม่นึกไม่ฝันถึงเลยพระองค์ยังทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอีกด้วย จนไม่ทราบว่าจะทำอะไรจึงจะถูกใจหม่อมฉันยิ่งกว่านี้ เท่าที่ทรงทำนั้นก็เหลือประมาณเหลือคะเนเหลือที่จะอยากอยู่แล้ว แท้จริงถ้ามีเป็นเช่นนั้นแล้วพวกหม่อมฉันจะยินดีเหลือที่จะยินดีที่จะให้ทรงช่วยเหลือในคราวนี้ แต่เมื่อฝ่าบาทมีพระกรุณาจะช่วยหม่อมฉันให้ได้แล้ว หม่อมฉันไม่เห็นทางอื่นที่จะดีไปกว่าที่ขอให้ฝ่าพระบาททรงเป็นพระครูช่วยเหลือ ในการที่จะส่งเสริมให้พระราชไมตรีในระหว่างพระนครของพระองค์และพระนครของหม่อมฉัน ซึ่งกำลังผูกใจหมั้นให้แน่นหนาสาถาวร มีแต่เจริญสนิทสนมยิ่งขึ้นเป็นลำดับไป ถ้าพระองค์ทรงช่วยเหลือได้ดังกราบทูลนั้นจะเป็นพระเดชพระคุณที่สุด ต่อชนชาติทั้งสองทั้งตัวหม่อมฉันด้วย”

พอสนทนากันเท่าตรงนี้แล้ว ท่านราชทูตลุกขึ้นอำลามงเขียร์เลอแปรงส์ ซึ่งได้ทรงลุกขึ้นพาราชทูตกลับไปถึงปากประตูแล้วราชทูตก็ได้เข้าไปเยี่ยมพระชายาของพระองค์ เนื่องด้วยการทิวักตแห่งสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นด้วย.

บทที่ ๗๓

ราชทูตไปฟังเพลงสวด “ชยันโต”

ที่พระอาราม แดส์เฟอียังต์.

เพื่อเป็นที่ไมทนาพระคุณแห่งพระผู้เป็นเจ้าของการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชทรงพระประชวรหนัก แล้วหายเป็นปกติ ท่านอาจารย์ดนตรีชอลลีได้ผูกเพลงสวดชยันโตขึ้นใหม่สำหรับเข้ากับบทสวดภาษาละตินที่ขึ้นต้นว่า “เต เดอุม” เถตามูส ซึ่งแปลว่า “ขออนุโมทนาคุณพระพุทฺธิเจ้า” และได้กำหนดว่าจะร้องเพลงสวดนั้นผสมกับดนตรีที่พระอารามแดส์เฟอียังต์เป็นครั้งแรก เมื่อกำหนดการเสร็จแล้ว พระสงฆ์ในพระอารามนั้น ๖ องค์ด้วยกัน ได้มาขอเชิญคณะราชทูตไทยให้ไปประชุมฟังด้วย ท่านอัครราชทูตตอบว่า-- “ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่งด้วยเหตุ ๓ ประการที่จะรับคำเชิญของท่าน ประการ ๑ จะได้ร่วมใจในการโมทนาคุณของท่าน เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญ ประการ ๒ จะได้เยี่ยมชมท่านและดูพระอารามของท่าน และประการ ๓ จะได้ยินได้ฟังเพลงสวดของท่านอาจารย์ชอลลีด้วย เพราะทำนองเพลงและเชิงดนตรีตามแบบของท่านอาจารย์ชอลลีนั้น ข้าพเจ้าเคยได้ยินและเป็นที่น่าพอใจมาก (อาจารย์ชอลลีคนนั้นที่ได้ยินคนโบราณกล่าวว่า ได้เป็นผู้ผูกเพลงสรรเสริญพระบารมีไทยทำนองอย่างที่ยังอวยชัยพระราชอยู่ทุกวันนี้)

ในวันประชุมฟังเพลงเดเดอมนั้น คณะทูตไทยก็ไปที่พระ
 อารามแดส์เฟอียังต์ตามนัด และเมื่อท่านถึงประตูพระอาราม
 แล้ว พระสงฆ์หลายองค์แห่งพระอารามนั้นก็ได้ออกมาค้ำับ
 ท่านราชทูตถึงนอกประตู แล้วได้พาท่านไปพักสนทนาในห้อง
 รับแขกเสียก่อน เมื่อพูดจาค้ำับกันตามธรรมเนียมเสร็จแล้ว
 ท่านราชทูตได้สังเกตเห็นในห้องนั้นมีพระบรมรูปวาดเขียนของพระเจ้า
 แผ่นดินฝรั่งเศสแต่ก่อนๆ หลายพระองค์ ท่านราชทูตก็ลุกขึ้นไป
 ดูรูปภาพเหล่านั้น รูปที่ท่านรอดูชมนานกว่ารูปอื่น คือพระบรมรูป
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าฮังรีที่ ๓ พระเจ้าฮังรีที่ ๔ พระเจ้าหลุยส์
 ที่ ๑๓ และพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นต้น รูปของมงเซียร์
 (สมเด็จพระอนุชาธิราช) ที่เพิ่งสิ้นพระชนม์ใหม่ ซึ่งท่าน
 ราชทูตไม่เห็นได้แต่หน้านั้นก็อยู่ในนั้นด้วยรูปหนึ่ง เมื่อราชทูต
 ทราบว่าเป็นพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราช ถึงเป็นรูปที่วาด
 มานานตั้ง ๒๐ กว่าปี มีลักษณะในรูปนั้นผิดกับพระฉายาลักษณ์
 อันแท้จริงของพระองค์เมื่อสิ้นพระชนม์นั้น ท่านราชทูตก็ได้แลดู
 เป็นกาลนาน ตรงพระบรมรูปของพระเจ้าฮังรีที่ ๓ นั้น ผู้นำ
 ไปดูบอกกับท่านราชทูตว่า - “พระองค์นั้นก็เคยเป็นพระมหา
 กษัตริย์ครองเมืองปอลอญด้วย” ท่านอัครราชทูตนั้นก็ประหลาด
 ใจถามว่า-- “ทำไมหนอพระองค์จึงทิ้งเมืองฝรั่งเศสไปแลกเอา
 เมืองปอลอญอย่างนั้นเล่า เหตุผลเป็นประการใด เมื่อพระองค์
 เป็นพระมหากษัตริย์ของประเทศสงดงามใหญ่โตเห็นปานนี้ ยังจะ

ต้องพระราชประสงค์อะไรอีกเล่า จะมีเป็นเหมือนกับที่กล่าว
เปรียบกันในเมืองไทยว่า เอาพิมเสนไปแลกเกลือหรือ” ท่าน
ผู้นำจึงชี้แจงอธิบายว่า— “ไม่ใช่ใช้อย่างนั้นดอกเจ้าคุณ มิใช่
ว่าพระองค์ทรงเห็นเกลือดีกว่าพิมเสนหามิได้ เป็นเพราะว่าใน
เวลานั้นพระองค์ยังทรงเป็นแต่เพียงพระยุพราชอยู่ ฝ่ายข้างเมือง
ปอลอดูพระราชบัลลังก์ว่างลง บรรดาขุนนางข้าราชการในเมือง
นั้น จึงได้พร้อมใจกันน้อมเกล้าฯ ถวายมงกุฎเมืองปอลอดู
แด่พระองค์ พระองค์จึงทรงรับไปเสวยราชย์ปกครองเมืองปอ
ลอดูนั้นไปพลางก่อน แล้วต่อเมื่อข้างขึ้นสมเด็จพระชนกนาถ
เสด็จสวรรคตลง พระองค์ก็ทรงมอบเวนให้ผู้อื่นครอบครองดู
แลเมืองปอลอดูต่อไป แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับมาสืบสันตติ
วงศ์ครอบครองประเทศฝรั่งเศสแทนสมเด็จพระราชบิดา หาใช่
พระองค์ทรงทอดทิ้งเมืองฝรั่งเศสไม่”

“อ้อ ดั่งนั้นดอกหรือ พอเข้าใจได้แล้ว หาไม่ก็ดูน่า
พิศวงที่พระองค์มาทอดทิ้งประเทศฝรั่งเศสอันเป็นเมืองประเสริฐ
เลิศล้ำถึงเพียงนี้ได้ง่าย ๆ”

ที่ทรงพระบรมรูปพระเจ้าฮันรี่ที่ ๔ มีผู้หนึ่งในที่ประชุมนั้นเอ่ย
ขึ้นว่า— “นี่แน่ะเจ้าคุณราชทูต พระองค์นั้นก็มิขอแปลกในคราวที่
พระองค์จะได้เสด็จกลับด้วยราชย์ปกครองประเทศฝรั่งเศสอยู่เหมือน
กัน เกือบ ๆ ที่พระองค์จะมีได้เสวยราชสมบัติ เพราะความ
ไม่ยินยอมของชาวเมือง”

--“ เอ้ ทำไมอย่างนั้นนะท่าน ” เจ้าคุณราชทูตถาม

--“ เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงถือลัทธิพระศาสนาฝัคนิกายกับชาวเมืองหมุ่มมาก คือพระองค์เป็นผู้ฝายเข้าข้างสุโขโตนิกาย และส่วนพลเมืองนับถือข้างลัทธิกาทอลิกนิกายเป็นพื้น แต่คืออยู่ที่เมื่อพระองค์ทรงเห็นพลเมือง ต่างพากันกระด้างกระเดื่องเช่นนั้น พระองค์ทรงออกจากสุโขโตนิกายแล้วเข้ากาทอลิกนิกายเสีย ก็เป็นอันสงบเพียงเท่านั้น พระองค์จึงได้ทรงเสวยราชย์เป็นปกติต่อไป ”

--“ อ้อ ข้อน้ำพเจ้าไม่ปลงใจเห็นด้วยในเรื่องขัดข้องของพลเมือง ก็เมื่อพระองค์ทรงเลื่อมใสทางใด ทำไมพลเมืองจะมาขัดพระราชนิยมเล่า เมื่อพระองค์เป็นพระราชทายาทแล้ว ก็ควรแล้วที่พระองค์จะจนเสวยราชย์ และเรื่องลัทธินิกายศาสนานี้เป็นธุระส่วนพระองค์ต่างหากมิใช่หรือ ชาวเมืองยังจะมาเกี่ยวในเรื่องนี้ด้วยทำไม น้ำพเจ้าไม่เห็นด้วย ” แล้วท่านก็ซักถามบรรดาในที่ประชุมนั้นว่า-- “ ก็พระบรมรูปทั้ง ๔ นั้น น้ำพเจ้าเห็นทรงฉลองพระองค์และประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ผิดแบบกันมาก ทุก ๆ พระองค์ดังนี้จะเป็นเพราะอะไร ” คนในที่ประชุมคนหนึ่งจึงตอบไปว่า-- “ เป็นเพราะนิสสัยฝรั่งเสสมักชอบเปลี่ยนวิธีแต่งตัวอยู่เสมอเจ้าคุณ ไม่เป็นยุคติลงได้ บัดเดี๋ยวชอบอย่างนี้ แล้วบัดเดี๋ยวก็นิยมอย่างโน้น นิสสัยอย่างนี้เต็มทีไปหน้อยมิใช่หรือเจ้าคุณ ”

--“ เปล่า ๆ หารมิได้ ” เจ้าคุณราชทูตตอบ “ ข้าพเจ้าเห็นว่าควรเปลี่ยนทดลองให้ดีขึ้นไปอยู่เสมอ และนิสัยชอบเปลี่ยนแปลงแก้ไขตนเอง ข้าพเจ้าเห็นว่าแทนที่จะเป็นนิสัยอันพึงตำหนิกลับเป็นนิสัยน่าชมเสียอีก เพราะเป็นเหตุให้หาความเจริญ หาไม่จะต้องตายต่ออยู่กับเครื่องแบบเดิมรำไป ดีไม่ดีจะหลับตาใช้ไปตามปู่ตายายดังนี้ ความเจริญจะมีมาแต่ไหน อย่าเลยท่าน อย่าดีการแตกต่างกันในความนิยมของพระเจ้าแผ่นดินเหล่านี้ ถึงการแตกต่างกันในการนุ่งห่มของชาติอื่นก็เหมือนกัน ขอท่านอย่าพึงตำหนิติเตียนเลย เมื่อท่านเห็นว่าเขานิยม การนุ่งห่มที่ผิดแปลกไปจากขนบธรรมเนียมของตน เพราะต่างคนต่างคิด ต่างคนต่างมีความเห็น ต่างคนต่างชอบคนละอย่างต่าง ๆ นา ๆ ” ว่าแล้วก็กลับเข้านั่งอยู่หน้ากองไฟ และที่นั่นก็ได้กระทำการวิสาสะกับเจ้าชายและเจ้าหญิง เดอเม็กแลงบวร์ค ซึ่งพึงเสด็จเข้าห้องนั้นใหม่ ๆ และฝ่ายเจ้าหญิงนั้นเป็นคนช่างพูดซัดไซ้ไล่เลียงกันเก่ง เลยคุยกันสนุกสนานอีกเป็นนาน.

เมื่อนั่งคุยกันอยู่หน้ากองไฟนั้นยังมีผู้หลักผู้ใหญ่ชั้นสูงอีกหลายท่านเข้ามาแวะสมวง ก็ยิ่งเพิ่มความครึกครื้นให้มากขึ้น และฝ่ายเจ้าคุณอัครราชทูตก็พูดทันเขาเหล่านั้นทุก ๆ คน ในบรรดาผู้ที่เข้ามาคราวหลังนี้ มีท่านเจ้าเดอคงตักบิราชทูตแห่งแคว้นมันตุวาเป็นต้น แต่กับคนใหม่เหล่านี้เจ้าคุณราชทูตไม่

ค่อยได้พูดจาก็มากน้อย ครั้นได้เวลาแล้วฝ่ายพระสงฆ์เจ้าของ
อารามก็ไ้มาเชื่อเชิญที่ประชุมให้ลงโบสถ์ เพราะถึงเวลาที่จะ
เริ่มพิธีสวดร้องเพลงเตเดอุมของท่านอาจารย์ลิลลแล้ว.

ฝ่ายบรรดาเจ้านายชายหญิงทั้งหลาย ก็เสด็จไปประทับอยู่
ข้างล่าง และสำหรับคณะราชทูตไทยนั้นก็ได้อัดที่หนึ่งบน
ระเบียงที่มีอยู่ภายในโบสถ์ เพื่อท่านจะได้ได้เห็นพิธีสวดกฟง
ง่ายกว่าข้างบนล่าง ตลอดเวลาที่กระทำพิธีนั้น ท่านราชทูต
ทั้งหลายต่างเพ่งตาดู เงี่ยหูฟังอย่างเคารพและเอาใจใส่ในทุก
สิ่งทุกอย่าง ตลอดเวลาที่พวกดนตรีกระทำเพลงพลาญคนร้อง
รับประสานเสียงกับเครื่องมะโหรีนั้น สังเกตดูท่านราชทูตราวกับ
รู้สึกไหวไปตามเสียงที่ร้องนั้นด้วย ตอนเมื่อพวกนักร้องและนัก
ดนตรีขับบท “ดอมิเด สัลวุม ฟักเรเย็ม” ซึ่งแปลว่า “ขอ
พระพุทธรเจ้าทรงคุ้มครองพระเจ้าแผ่นดิน” (ซึ่งคู่กับคำไทยที่ว่า
“ขอทรงพระเจริญ” นั้น) ท่านราชทูตที่ฟังทราบใจความแห่ง
บทนั้น เพราะมีผู้แปลให้ก็ยกย่องเสงี่ยมตัวสงมอารมณ์และ
กระทำกิริยาท่าทางให้ผู้ดูรู้เห็นว่าท่านกำลังรวมใจกับสัปบุรุษในการ
สวดภาวนา ขอให้พระราชาทรงพระเจริญอยู่ด้วย.

เมื่อเสร็จพิธีสวดร้องเพลงอวยชัยแล้ว ราชทูตก็ได้กลับ
เข้าไปในห้องที่คอยอยู่เดิมก่อนที่จะเข้าไปฟังเพลงเตเดอุม พอ
พระสงฆ์แห่งอารามนั้นจะมาถามราชทูตว่า รู้สึกเป็นอย่างไรบ้าง
ในการพิธีอวยพรขึ้น ท่านอัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นแคะ

ต้องดวงตาแล้วแต่จะต้องหู แล้วก็จะต้องทรงออกผลางกล่าว
ว่า เป็นที่เจริญหูเจริญตาเจริญใจอย่างยิ่ง พอสนุกสนาน ๆ ไป
ตามเรื่องอุกฤษ์หนึ่งก็ได้มีการเลียมเครื่องว่างแล้วราชทูตก็ลากลับ.

บทที่ ๗๔

ราชทูตไปเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ
มีโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น.

ต่อไปวันอื่นคณะราชทูตได้ไปเยี่ยมชมสนามดีกระทรงกลา
โหม ซอเดอลูวา แล้วได้ไปดูบ้านทำนกอกลแบร์ต ซึ่งเป็น
สนามดีกระทรงมหาดไทยกระทรงทหารเรือรวมกัน แต่ทำน
ถ่วงลับไปแล้ว ยังเหลืออยู่แต่บุตรชายกับภรรยา แล้ว
ได้ไปดูวังทุยเลอร์รี่ เพื่อไปดูบ่อนบ่อม ๆ ในจุลนครที่ทรงรับ
สั่งให้สร้างไว้ที่นั่น ในจุลนครนั้นมีอยู่ทุกบ่อและทุก ๆ เมืองที่
พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงตั้งได้ในรัชสมัยของพระองค์ พอราช
ทูตแลเห็นก็ออกอุทานขึ้นทันทีว่า-- “แหม ทำเหมือนกับ
เป็นจริงทีเดียว ไม่ผิดกับที่ได้เห็นเมื่อคราวไปเที่ยวข้างเหนือ
นินเดย เก่งจริง”

รุ่งขึ้นวันหลังราชทูตได้ไปดูโรงพิมพ์หลวงซึ่งอยู่ในบังคับบัญชา
ของมงเซียร์เดอครอมวาซี อาศัยเหตุที่เป็นเวลาหนาว ท่าน
ผู้จัดการโรงพิมพ์หลวงนั้นได้จัดตั้งเตาไฟไว้ในห้องต่าง ๆ ทั่วไป
เพื่อราชทูตจะได้รอดูการพิมพ์โดยสะดวกสบาย ชั้นแรกผู้จัด

การได้พาราซทูตไปดูเขาเรียงตัวหนังสือ พอราซทูตเห็นช่างเขา
 หยิบตัวหนังสือจากช่องที่ไว้ตัวพิมพ์เป็นแผนก ๆ ทีละตัว ๆ มา
 เรียงไว้ในรางเหล็กที่เขาถือไว้ในมือซ้าย เห็นทำไว้อล่อกเกิน
 แทบจะดูไม่ทันก็แปลกใจ ท่านราชทูตดูไม่นานนักก็สังเกตได้
 ทันทีว่า ตัวหนังสือในช่องนั้นต่างชนิดกัน คือในช่องแถว
 บนเป็นช่องสำหรับตัวหนังสือโบบิ่ง ๆ ส่วนช่องแถวล่างเป็นช่อง
 สำหรับตัวเล็ก ๆ ซึ่งผิดกับตัวหนังสือไทยที่มีเพียงขนาดเดียว
 ในสำหรับหนึ่ง ๆ ไม่มีเล็กไม่มีใหญ่ นอกจากจะเป็นตัวหนังสือ
 ต่างชุดต่างสำหรับกัน เมื่อพิเคราะห์ดูตัวหนังสือนั้น ท่านราชทูต
 หยิบออกมาดูเป็นตัว ๆ ก็ซักถามถึงวิธีหล่อ ถึงแม่พิมพ์ ถึง
 ชาติที่ไว้ทำตัวหนังสือนั้นพร้อมเสร็จ ครั้นแล้วท่านราชทูตกล่าว
 ว่า-- “เมืองฝรั่งเศสช่างดีจริง ไม่ว่าอะไร ๆ หมด ล้วน
 แต่มงคนในเมืองตนเองทั้งสิ้น ไม่ต้องพึ่งประเทศอื่นก็ได้” ดั่งจริง
 ถัดจากการดูเรียงตัวพิมพ์แล้ว มงเซียร์เดอครามวาซี ได้พา
 ราชทูตไปดูการพิมพ์ต่อไป ชั้นแรกให้ดูว่าเมื่อเรียงตัวหนังสือ
 จนครบหน้าแล้ว เขาก็มัดตัวหนังสือนั้นไว้เป็นหน้า ๆ อย่างไร
 แล้วเอาชั้นแทนเขาอัดไว้ให้ติด ๆ กันคราวเดียวหลายหน้าอย่างไร
 เพื่อจะได้พิมพ์เร็ว แล้วเขาก็พาไปดูแทนพิมพ์ ในเวลานั้นมีอยู่
 ๑๒ แทนกำลังพิมพ์อยู่ทั้ง ๑๒ มีคนประจำแทนพิมพ์เครื่อง
 ละ ๒ คน ดูเป็นแถวในห้องนั้นราวกับทหารในสนามก็ว่าได้
 ท่านราชทูตจึงเอ่ยว่า-- “เหมือนทหารไม่มีผิดกันเลย” มงเซียร์

เดอครามวาซี ตอบท่านราชทูตว่า-- “เจ้าคุณเปรียบไม่ผิดเลย เพราะว่าคุณพิมพ์นั้นนอกจากลักษณะที่เขาเขียนเป็นแถวตั้งทหารอย่างที่คุณว่านั่นแล้ว เขายังทำการทำงานวันยังค่ำเพื่อฉลองพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน คุณเดียวกับทหารของพระองค์ทำในค่ายและสนามก็ว่าได้ เจ้าคุณคิดดูเถิด พวกทหารเหล่านั้นฉลองพระเดชพระคุณโดยที่เอาชีวิตพลีแก่ชาติ ศาสนาพระมหากษัตริย์ ตีบอบมันบ้าง บังคับเมืองนั้นบ้าง จนบ้านเมืองอยู่เป็นสุข เป็นเกียรติยศสำหรับแผ่นดินของพระองค์อย่างยิ่ง แต่ส่วนพวกโรงพิมพ์หลวงนี้ก็อุทิศชีวิตวันยังค่ำ ๆ ทุก ๆ วัน สำหรับพิมพ์หนังสือที่จะบาร้องพระเดชพระคุณ และเกียรติยศเกียรติศักดิ์ของพระองค์และของแผ่นดินให้รู้ทั่วโลก พิภพ ทั้งในรัชสมัยของพระองค์ และรัชสมัยต่อไปจนชั่วกาลปาวสาน ฉะนั้น การงานของเขานี้จะนับว่าเป็นการช่วยชาติช่วยพระเจ้าแผ่นดิน คุณเดียวกับชนะสงครามในการรบก็ว่าได้”

เจ้าคุณราชทูตตอบว่า-- “เป็นความจริงดังที่ท่านว่า และข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก ที่เห็นว่าพระองค์ไม่จำเพาะแต่ได้ทหารสำหรับประกาศพระเกียรติยศของพระองค์ให้นานาชาติทราบ พระองค์ยังมีคนงานของท่านนี้คอยช่วยส่งเสริมพิมพ์เกียรติยศนั้นให้ยิ่งฟุ้งขจรไปในขอบจักรวาล ขอให้ทหารรบทหารพิมพ์ของพระองค์เจริญ ๆ ทั้งสองแผนกเถิด”

แล้วมงเซียร์เดอครามวาซีก็ได้แนะนำให้พวกราชทูตคู่อีกว่า

เมื่อเขาเอาตัวหนังสือขึ้นแทนพิมพ์แล้วเขาพิมพ์กันด้วยวิธีอย่างใด
 ดู ๆ กันสักประเดี๋ยวท่านอุปทูตจึงเอ่ยขึ้นว่า-- “แหม ทำง่าย
 ดายเสียจริง ดูเหมือนฉันทำได้เหมือนกัน” ว่าแล้วท่านก็มา
 รับทำงานแทนคน ๆ หนึ่ง และในบัดนั้นแผ่นกระดาษที่พิมพ์ก็
 ออกมางาม ๆ เหมือนกับเมื่อคนงานเขาทำเอง ก็เป็นที่พอใจ
 มากที่เขาทำได้ง่าย ๆ ดี ๆ ถึงเพียงนี้.

พอดูเครื่องพิมพ์แทนแล้วก็ไปดูเครื่องพิมพ์แทนโน้นต่อ ๆ
 ไปจนครบ แล้วท่านอัครราชทูตได้ถามมงเซียร์เดอครามวาซีถึงวิธี
 ณะสมหมึก วิธีจัดทำลูกหมึกสำหรับกลิ้งไปมาบนแผ่นกระดาษ
 ๆ ล ๆ แล้วก็ซักถามถึงวิธีทำกระดาษตั้งแต่ต้นจนกระทั่งใช้พิมพ์
 ไปได้ สรุปความว่าในวันนั้นราชทูตได้ดูเข้าใจในวิธีพิมพ์และวิธี
 พับกระดาษรวมเข้าเล่มเย็บใส่ใบปกเสร็จ จนกระทั่งเป็นหนังสือ
 เล่มหนึ่ง ใช้อ่านกันได้.

ครั้นดูโรงพิมพ์หลวงนั้นทั่วแล้ว มงเซียร์เดอครามวาซี
 ได้พาราชทูตไปดูแม่ตัวหนังสือที่ทำไว้ก่อน ๆ ต่าง ๆ นา ๆ หลาย
 ชนิดหลายภาษา เป็นต้นได้พาไปดูแม่ตัวหนังสือภาษากรีกซึ่ง
 ทำตั้งแต่ครั้งรัชสมัยของพระเจ้าฟรังซวาทที่ ๑ เมื่อ ๑๕๐ ปีก่อน
 แล้วยังได้ชมดูตัวแม่พิมพ์ภาษาอาหรับซึ่งเพิ่งทำใหม่ ๆ ราชทูต
 เห็นแล้วจึงถามว่า-- “อ้อ! นี่ไม่ทำจำเพาะตัวหนังสือฝรั่งเศส
 หรือ ถ้าอย่างนี้ตัวหนังสือไทยเห็นจะทำพิมพ์กันได้เหมือนกัน
 ละกะมัง” มงเซียร์เดอครามวาซีตอบว่า-- “เป็นอะไรไป

เจ้าคุณ ไม่ว่าภาษาอะไรถ้าตั้งใจอยากทำจริงๆ ก็ทำได้ทั้งนั้น และภาษาไทยของเจ้าคุณก็คงทำได้ไม่ยากอะไร หากเจ้าคุณจะไปตั้งโรงพิมพ์ของตนขึ้นเองในเมืองไทยก็ทำได้ง่าย ๆ” ที่ตรงหน้าท่าน อัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นไปทางสวรรค์จันเต็มแขน แล้วเปล่งอุทานเป็นภาษาไทย มงเซียร์เดอครามวาซีไม่เข้าใจ ท่านจึงถามล่ำมว่า-- “เจ้าคุณว่าอะไรกัน” และล่ำมแปลให้ฟังว่า “เมืองฝรั่งเศสเอ๊ย เมืองฝรั่งเศส ข้างกะไรเลย ดูวิเศษไปเสียแทบทุกอย่างเสียทีเดียว” ครั้นราชทูตได้ดูโรงพิมพ์และของที่น่าดูรู้เห็นอยู่นั้นเสร็จสิ้นแล้ว ท่านจึงอำลามงเซียร์เดอครามวาซี และขอบใจท่านเป็นอันมากที่ท่านได้อธิบายวิธีพิมพ์หนังสือจนรู้เข้าใจได้อย่างนี้ ส่วนมงเซียร์เดอครามวาซีก็ขอบใจเจ้าคุณราชทูตบ้างว่า เป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่สำหรับโรงพิมพ์ที่ราชทูตานุทูตของพระมหากษัตริราชใหญ่อย่างเจ้าคุณนี้ ได้มีแกใจถึงกับมาเยี่ยมดูโรงพิมพ์ของท่าน.

บทที่ ๗๕

เรื่องคนไข้ของเจ้าคุณราชทูต.

ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า นอกจากเจ้าคุณราชทูตอุปทูตและตรีทูตนั้น ยังมีขุนนางไทยไปเมืองฝรั่งเศสคราวนั้นอีกหลายคน แต่ที่จริงก็ยังไม่ครบดี เพราะยังไม่ได้กล่าวถึงบ่าวไพร่คนไข้ซึ่ง

เป็นธรรมดาต้องมีประจำคอยรับใช้สอยเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปตามทาง เพราะบ่าวคนใช้ที่เป็นชนชาติเดียวกัน มักปฏิบัติถูกใจเขายิ่งกว่าชนชาติอื่น เพียงเห็นกิริยาทีอาจแปลงใจก็รู้เรื่องความประสงค์กันง่าย.

ในบรรดาคนใช้สอยของเจ้าคุณราชทูตมีอยู่คนหนึ่งประพฤติดัวไม่สมควร เจ้าคุณราชทูตรู้สึกว่าการประพฤติของเขานั้นเป็นที่อับอายขายหน้าทำให้เสียชื่อเสียงเกียรติยศของคณะไทย ๆ ที่ไปเมืองฝรั่งเศสด้วยกัน อาจให้ชาวฝรั่งเศสที่รู้เห็นในความประพฤติเสียหายของเขา ดูมีนัยดูแคลนชนชาติไทยทั่วไปได้ เจ้าคุณอัครราชทูตจึงเรียกอุปทูต ตริทูต ขุนนางไทยและบ่าวคนใช้มาประชุมอยู่ในห้องของท่านหมด แล้วท่านเกิดคิดว่ากล่าวตำหนิโทษของบ่าวคนนั้นด้วยคำอย่างรุนแรงที่สุด แล้วท่านเตรียมจะเขียนคำให้สาหัสให้เป็นทีเข็ดหลาบและมีให้บ่าวคนอื่นเอาเยี่ยงอย่างสืบไป แต่ขณะเมื่อท่านจะลงมือเขียนนั้น มงเซียร์สตอร์ฟข้าราชการฝรั่งเศส ซึ่งมีหน้าที่คอยติดตามประจำราชทูตได้ออกมาห้ามปรามขอโทษว่า— “ขอโทษเสียสักครึ่งหนึ่งเถอะเจ้าคุณ อย่าเพื่อเขียนตีมันก่อนเลย ขอภาคทัณฑ์ไว้สักทีเถิดเจ้าคุณ ไหน ๆ เจ้าคุณก็ได้มาอยู่เมืองฝรั่งเศสเป็นหลายเดือน การก็ได้เป็นไปเรียบร้อยทุกอย่าง นี้เกือบจะถึงเวลากลับไปเมืองไทยแล้ว ขอให้เรียบร้อยตลอดไปเถิด ถึงว่ามันได้ประพฤติผิดคิดมิชอบคราวนี้ ก็พึงเป็นคราวแรกและก็

ไม่เสียหายอะไรนักหนา ถึงน่าตืออยู่บ้างก็แต่ในพวกกันเอง
 เพราะชาวเมืองนี้ไม่เห็นมีใครว่าอะไรเลย ตั้งแต่แรกที่ย่างเข้า
 มาเมืองฝรั่งเศส คนเมืองนี้ได้แต่กล่าวคำชมเชยเจ้าคุณและ
 บรรดาคนอื่นที่มากับเจ้าคุณว่าเรียบร้อยดีมาก นี่เมื่อเขารู้ว่าเจ้า
 คุณทำรุนแรงกับบ่าวคนนี้ เขาจะคิดว่าจะไร ขอเจ้าคุณจง
 โปรดคิดให้ดีเสียก่อนเถิด อย่าให้ชื่อเสียงของเจ้าคุณที่หอม
 เป็นที่ขุ่นใจอย่างกับดอกไม้สดกลับกลายเป็นอันไปเลย เรื่องนี้
 ไม่ใช่เรื่องคอขาดบาดหมายอะไร อย่า ๆ อย่าเขินมันเลย
 เมื่อคนชาวเมืองนี้เขาไม่เอาโทษมัน เจ้าคุณจะเอากับมันทำไม
 นักหนา ”

เจ้าคุณราชทูตฟังมวงเซียร์สตอร์ฟห้ามปราม ดังนั้นก็ตอบว่า--
 “ที่ท่านตั้งเตือนเปรียบเทียบมาครั้งนี้ ก็เป็นบุญคุณนักหนา แต่
 ขอท่านได้คิดดูที่หรือว่า เมื่อชาวบ้านเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็น
 คนดีเรียบร้อย ไม่ชอบทำการเกะกะระรานกับใครอย่างที่ท่านว่า
 แล้ว เมื่อเขามารู้ว่าอายคนมันทำให้เสียชื่อถึงเพียงนี้ เขาจะ
 นึกว่าอะไร ทั้งถึงความผิดของมันมากเหลือเกิน เพราะมันรู้
 ดีเหมือนกันว่าชาวเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็นคนดี เมื่อมันมา
 ประพฤติตัวเลวทรามทั้งรู้ตัวอยู่ดีดังนี้ จะว่าความผิดของมันเบา
 อย่างไร ยิ่งคนเขานับถือเรา มันก็ยังผิดใหญ่ไปตามด้วย หน้าที่
 มันจะต้องประพฤติตนให้สมกับอย่างที่เขาว่ายิ่งสูงศักดิ์ยิ่งเจียม
 ศักดิ์จึงจักสม ดังนั้นจึงจะถูก มันมาทำกับข้าพเจ้าคราวนี้เต็มที

เหลือเกิน ท่านนึกดูบ้างเถิด ถ้าช่างเขียนที่เก่ง ๆ ได้พาก
 เพียรเขียนรูปภาพนับเวลาตงปี แต่เมื่อสำเร็จลงแล้วจำเพาะ
 วันที่เขานึกจะเข้ากรอบไปตั้งไว้ให้คนดูแล้ว หากกู่หรือลูกจ้าง
 ของเขาช่วยเอาผู้กันมาบ้ายมาแต่รูปภาพอันงดงามนั้นด้วยสเปอน
 เปราะละเอียดละเอียดเสียหายหมด ช่างเขียนคนนั้นจะคิดว่าอะไร
 ถ้าขณะนั้นเขาจะลงโทษโบยตีอ้ายกู่แล้วทรมานคนที่ทำให้งานการ
 ซึ่งเขาเพียรมาตั้งแต่ชวบปี เสื่อมเสียไปในครู่เดียวนั้น ท่านจะติ
 ว่าเขาเป็นคนใจเหี้ยมโหด หรือจะเห็นว่าสมควรลงโทษประการ
 ใด ถ้าควรแล้วก็ทำไมจะไม่ควรลงโทษกับอ้ายบ่าวคนนั้นที่ทำให้
 คุณความดีของข้าพเจ้าที่สะสมปลุกบำรุงไว้ตั้งชวบปี มากลับมี
 มลทินแปดเปื้อนด้วยความประพฤติกะเทาะของมันเถ่า ท่าน
 ว่าเรากลับไปเมืองไทยคราวนี้ ฝ่ายชาวฝรั่งเศสจะพากันระลึกลึกลึถึง
 เราแต่ด้วยความรักอาลัยในกิริยามรรยาทละมุนละม่อม เพราะ
 ความประพฤติก่อนประพฤติงามของคณะไทยเราทั้งหมด ควรหรือ
 ที่อ้ายคนเสี้ยนดานหยาบช้าแล้วทรมานนั้นจะทำลายคุณความดีของเรา
 อย่างนี้ แต่เอาเถิด เมื่อท่านเห็นเป็นดีแล้วในการที่จะยก
 โทษให้มัน เพราะเห็นแก่ไมตรีจิตต์ของท่านซึ่งยังไม่เคยเศร้า
 หมอง ก็ยินดีจะอนุโลมตามไม่ขัดความประสงค์ของท่าน ” ว่า
 แล้วท่านราชทูตก็ปล่อยให้มันไปไม่เอาโทษทัณฑ์ แต่ส่วนคน
 ทั้งหลายที่ได้มารู้เห็นในความประพฤติก่อนประพฤติก่อนของเจ้าคุณราชทูตในโอกาส
 ที่บ่าวทำผิดแล้ว ท่านเปรียบเทียบกับพ้องจนเห็นโทษของมัน

แล้วยังปล่อยให้ไปไม่เอาโทษ เพราะเห็นแก่ไมตรีจิตต์ของผู้
 ฉะนั้น ก็อดชมไม่ได้ ว่าเขาทำเป็นผู้ใหญ่ช่างคิดช่างรู้หนักู้เบา
 ผ่อนผันสั้นยาวเมื่อคราวจำเป็น.

บทที่ ๗๖

ราชทูตไปดูอารามวาลเดอครัส
 และไปฟังคึดพิน.

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ
 ตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระพันปีหลวง พระบรมราชินีนาถ
 ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนางเจ้าอันน์โศตริซ ได้ทรงพระราช
 สรรพสร้างพระอารามไว้อารามหนึ่ง มีพร้อมทั้งโบสถ์วิหารเสร็จ
 สำหรับบรรดาสตรีที่มีสรีรธาจะได้ไปถือพรตบวชเป็นภิกษุณี เรียก
 กันว่า พระอาราม วาลเดอครัส พระอารามนั้นนับว่าเป็นสถาน
 ที่ที่น่าไปดูในสมัยนั้นยิ่งนัก เพราะเป็นสถานกว้างขวางและสวย
 งามอย่างยิ่ง ราชทูตไทยได้ข่าวว่าพระอารามของสมเด็จพระ
 ราชินีนาถเป็นของน่าดูนัก ก็แสดงความประสงค์อยากจะไป
 เยี่ยมดูบ้างว่าสวยงามเป็นอย่างไรกัน ฝ่ายเจ้าพนักงานเมื่อทราบ
 ความประสงค์ของท่านดังนั้น ก็ได้จัดการพาไปดู.

ที่ในพระอารามนั้นยังมีเจ้าหญิง พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า
 ดีแซส เดแปร์เนง กำลังทรงผนวชอยู่ และราชทูตได้มีโอกาส
 เผาภิกษุณีเจ้านั้นด้วย นอกนั้นก็ท่านยังได้ดูอะไรต่อมิอะไรอีก

หลายอย่างแต่ที่นำกล่าวมากกว่าสิ่งอื่น เพราะเป็นที่ถูกใจท่าน
 ราชทูตมากกว่าสิ่งอื่นนั้น คือราชานุสสาวรีย์สำหรับเก็บรักษา
 พระโกศที่บรรจุดวงพระทัยของพระวาชินี สมเด็จพระพันปี
 หลวง กับดวงหทัยของบรรดาราชบุตรราชธิดาของพระบาทสม
 เด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งสิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่
 เมื่อราชทูตได้แลเห็นพวงมาลัยที่ระลึก ซึ่งวางประดับอนุสาวรีย์
 นั้น ท่านแสดงความเคารพยำเกรงและความอึ้งโง่ที่ได้มีโอกาส
 มาแลเห็นอนุสาวรีย์แห่งพระราชวงศ์อย่างยิ่ง ซึ่งเป็น
 ธรรมเนียมของราชทูต ไม่ว่าจะพบเครื่องใดเป็นที่ระลึกถึงพระราช
 ชาติก็แสดงความเคารพยำเกรงทันที เมื่อเห็นวคูโบสถ์เสร็จ
 แล้วก็ได้ขึ้นไปดูหีบเพลงอออร์กั้น ขณะนั้นบรรดานางชีในพระ
 อารามนั้นได้เริ่มร้องเพลงสวดให้ฟัง คือบทถวายขัยต่อพระเจ้า
 แผ่นดิน ท่านราชทูตฟังสำเนียงนางชีร้องเสียงเยือกเย็นน่าศรัทธา
 เป็นที่ยกพิศวง ว่าเป็นเสียงเทวดานางฟ้ายิ่งกว่าเสียงมนุษย์เสีย
 อีก น่าชวนศรัทธาอย่างยิ่ง และอยากจะชมพักตร์ของบรรดา
 นางชีเหล่านั้นบ้าง ให้อ่านว่าเมื่อน้ำเสียงไพเราะถึงเพียงนี้ โคม
 หน้าจะนำชมสักเพียงไหน แต่ก็เป็นการไม่สำเร็จ เพราะวินัย
 ในพระอารามนั้นห้ามมิให้นางชีเปิดผ้าโปรง ซึ่งใช้ปิดหน้าเป็น
 อันขาด เมื่อราชทูตทราบว่านางชีถือพระวินัยเคร่งครัดดังนั้นก็ให้
 ยั้งเกิดความศรัทธาในตัวนางชีเหล่านั้นมากขึ้น.

เวลาจะลาไปนั้นท่านเจ้าหญิงเดแปร์ริง ได้ประทานศาสนีย

วัตถุเล็ก ๆ น้อย ๆ แก่บรรดาไทยที่เป็นคริสตัง ไว้เป็นที่ระลึก
 คิดถึงวัดวาฬเดอกราสนั้นด้วย และส่วนราชทูตเมื่อออกไปแล้ว
 ก็ได้กล่าวชมว่า-- “ตั้งแต่เข้าเมืองฝรั่งเศสถึงวันยังมีไต่เห็น
 พระอารามที่โหนดงามเป็นที่ถูกใจเหมือนวิหาร และพระอาราม
 ภิษุณนเลย”

ครั้นเวลาตอนปลาย ๆ ที่ท่านราชทูตไทยได้พักอยู่ในเมือง
 ฝรั่งเศสสนั้น ข่าวเล่าลือไปทั่วพระราชอาณาจักรว่า ท่านเป็น
 ผู้กอบด้วยปริชาเฉลยวลาตสามารถมาก ฉะนี้ ไม่ว่าชนชั้นใด
 ในประเทศฝรั่งเศสก็อยกจะพบปะสนทนากับท่านให้รู้ว่ คำเล่า
 ลือยกย่องเหล่านั้นจะเท็จจริงอย่างไร พอคนเหล่านั้นก็มาแทน
 กันเรื่อย จนเกือบกล่าวได้ว่าเมื่อราชทูตได้กลับไปเมืองไทยแล้ว
 ท่านจะอวดกับเพื่อนบ้านว่า เจ้านายชายหญิงและบรรดาปราชญ์
 ที่รู้หลักในขบวเวิชามืออยู่ในประเทศฝรั่งเศสเท่าใด ท่านก็ได้
 พบปะสนทนากันอย่างฉันทมิตรแทบทุกท่านก็ว่าได้

ตัวอย่างเช่นมงเซียร์คาโลต์ ข่างคิดพิณลูชอย่างเอกของ
 ประเทศฝรั่งเศสในสมัยเวลานั้น วันหนึ่งเผอญูท่านราชทูตได้
 ฟังท่านคิดพิณลูชทำเพลงให้ราชทูตฟัง ราชทูตเป็นที่พอใจยิ่ง
 นั้ กล่าวกับท่านว่า-- “ตั้งแต่มาเมืองฝรั่งเศส ฉันทเคย
 ได้ยินคนคิดสี่ตีเป่าอย่างเพราะ ๆ ไม่ว่าเครื่องชะนิตไหนมามาก
 ครั้งแล้ว แต่ก็ยังไม่เคยพบใครคิดพิณเสนาะเสียงนวลชวนชม
 เท่ากับท่านนเลย” ต่อมาไม่กี่วันมงเซียร์คาโลต์คนคิดพิณลูช

นั้น เลย์อัญเชิญคณะราชทูตให้ไปประชุมฟังดนตรีวงที่ตึกอาราสถานในบ้านของมวงเซียร์โอบรี ในถนนเซ็น พอถึงวันเล่น คณะราชทูตก็พากันไปฟัง ท่านเจ้าของบ้านก็เข้าร่วมวงกับนักดนตรีด้วยอีกผู้หนึ่ง เพื่อเป็นเกียรติยศแก่แขกซึ่งมาเยี่ยมบ้านของตนเป็นพิเศษในคืนวันนั้น คนที่ไปประชุมฟังคอนเสิร์ตคืนนั้นไม่มากนัก พอดี ๆ แต่ก็ล้วนคนที่เลือกเฟ้นโดยจำเพาะสำหรับงานพิเศษทั้งนั้น ไม่ต้องบ่นว่ารำคาญว่าราชทูตจะเป็นที่พอใจใน ทำนอง และฝีมือ ทำเพลง ของ พวกนักดนตรี เหล่านั้น ควรบอกแต่เพียงว่า นักดนตรีอย่างเอกของเมืองฝรั่งเศสมีอยู่เท่าใดก็รวมอยู่ในวงดนตรีนั้นด้วยทุกคน จะไม่พอใจอะไรได้ เขาว่า “ไก่เห็นตีนงู งูเห็นนมไก่” นี้ปราชญ์ไทยจะรู้ไม่ถึงฝีมือของปราชญ์ฝรั่งที่ไหนได้ รู้ยิ่งกว่ารู้เสียอีก และท่านอัครราชทูตอดรนทนไม่ได้ ต้องกล่าวชมเชยบรรดานักดนตรีเหล่านั้นว่า— “ขบวนเสนาะน่าจับใจแล้ว ในโลกนี้เป็นไม่มีที่ไหนเหมือนเสียแล้ว” ว่าแล้วก็หันมาพูดกับมวงเซียร์คาโลต์ต่อกับคำชมประโยคก่อน— “นอกจากเสียงพิณของท่านเมื่อเล่นคนเดียวเท่านั้น เพราะเวลาท่านเล่นคนเดียววันนั้นเสียงพิณของท่านเสนาะจับใจราวกับเสียงทิพ ให้อินสนัดสนี่ไม่มีเสียงอื่นมากลบบเหมือนเมื่อเวลาดีดรวมวงกับเครื่องอื่น.”

บทที่ ๗๗

ราชทูตรับรองของก้านัด.

ขอกล่าวลอยหลังไปหน่อยหนึ่ง ถึงครั้งที่ “มิงเซียร์”

คือสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงประชวรยังไม่ถึงทิวงคตนั้นว่า ท่าน
 อัครราชทูตเคยส่งหูกยาอย่างไทย ๆ ไปถวายหลายขนานตาม
 มีตามจน และสมเด็จพระอนุชาธิราชมิงเซียร์ ทรงขอบพระ
 ทัยในกิริยาชยาสัย และความจงรักภักดีต่อของท่านราชทูตไทย
 ยิ่งกว่าในยาที่ส่งไปถวายเสียอีก ภายหลังไม่กี่วันพระองค์ทรง
 พระประสงค์จะตอบแทนไมตรีจิตดีนั้นบ้าง ก็ให้มิงเซียร์โอแบร์ต
 มหาตเล็กในพระองค์ถือหีบหนังสือเทา ๆ มีลายกนกทองฝีมืออย่าง
 ประณีต ส่งไปประทานราชทูตเป็นของก้านัดส่วนพระองค์ เมื่อ
 มิงเซียร์โอแบร์ตนำของก้านัดไปประทาน ท่านราชทูตคิดว่า เป็น
 แต่ทรงประทานหีบเปล่า ๆ เพราะลำพังหีบใบนั้นแล้วก็นับว่าเป็น
 ชนงามมิใช่เล่นอยู่แล้ว แต่ที่ไหนได้ เมื่อเปิดหีบออกมาดู
 เห็นข้างในมีหีบทองเล็กอีกสามใบ ครั้นเปิดหีบเล็กนั้นออกมา
 ดูอีกที ซ้ายยังมีของข้างในอีก คือหีบ ๑ มีแหวนเพชรเรือน
 ทองวง ๑ สำหรับท่านอัครราชทูต แล้วในหีบเล็กอีกสองใบ
 ก็มีแหวนมรกตหีบละวงสำหรับอุปทูตตรีทูตอีก แล้วนอกจาก
 นั้นยังมีพระฉายาลักษณ์ของพระองค์ ประดับเพชรอีกรูป ๑
 สำหรับจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต ล้วนแต่ของงาม ๆ อันมีค่า
 ทิ้งนั้น.

เมื่อท่านราชทูตเปิดหีบนั้นเสร็จแล้วท่านกล่าวกับมิงเซียร์โอแบร์ต์ว่า-- “นี่แน่ะท่าน ฉันจะบอกให้ ในของทุกสิ่งที่พระองค์ทรงประทานมาคราวนี้ ถ้าคนธรรมดาจะตราค่าแล้ว คงว่าแหวนเพชรแหวนมรกตนั้นแหละเป็นของประเสริฐ แต่สำหรับตัวฉันหาตราค่าเช่นนั้นไม่ ฉันเห็นว่าบรรดาของที่ประทานมา พระฉายาลักษณ์รูปนั้นแหละ เป็นของมีค่ามากและวิเศษกว่าสิ่งอื่นหมด เพราะใครเล่าที่อาจกำหนดราคาแห่งของที่ระลึกอันนี้ได้ ด้วยเป็นถึงพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราชแห่งพระมหากษัตริย์ผู้มีบุญบารมีทรงชนะทุกทิศ ใครได้รับแล้วเป็นบุญลาภอันประเสริฐของผู้นั้น คนไทยเราเมื่อเห็นพระรูปนี้ ก็จะบังเกิดความเคารพนับถือและจงรักภักดีในพระองค์ดุจเดียวกับได้แลเห็นพระองค์และพะพระพักตร์ทีเดียว พระรูปนี้ฉันปฏิญาณสัญญาไว้ว่าตลอดชีวิตของฉัน ๆ จะติดไว้ที่แขวนอยู่เสมอ แล้วต่อเมื่อฉันตายแล้ว บรรดาลูกหลานก็จะรักษาเป็นมรดกโดยระลึกถึงพระเดชพระคุณของพระองค์จนกว่าชั่วกัลปาวสาน ”

ยังมีเรื่องของท่านลอร์ดอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งน่ารู้ถึงบาง คือท่านเจ้าหญิงเดอเนอูร์ส ซึ่งเป็นคนค่อนข้างบูชาผู้มีบุญญาอยู่ ค่าที่พระองค์เองมีเชื้อปราชญ์ ๆ อยู่ในพระองค์ วันหนึ่งท่านได้เสด็จมาเยี่ยมราชทูตไทย โดยไม่แพร่พรายบอกให้ใครรู้เลย ครั้นพระองค์เสด็จมาถึงสำนักราชทูตซึ่งเผอิญวันนั้นในสถานทูตไม่มีล่ามเหลืออยู่สักคนเดียว เพราะจวนเจียนที่ท่านจะกลับไปเมือง

ไทยแล้ว ต่างคนต่างกำลังวิ่งไปซ่อน^{๕๕}ซ่อน^{๕๕}โน่นกันออก^{๕๕}กัน^{๕๕} ตอน
 นอออกจะขลุกลั่นกันหน่อย คือท่านหญิงก็พูดไทยไม่เป็น
 ส่วนข้างราชทูตก็พูดฝรั่งเศสกรอกแกรกไม่เป็นศัพท์เป็นแสงจะ
 สนทนาปราศรัยแลกเปลี่ยนความเห็นกันด้วยวิธีใด อย่างกลัวเลยคน
 เผลอผิดพลาดถึงที่อัปจนก็ยังพอแก้ไขไปได้บ้าง ไม่ให้เสียการที่
 เดียว ข้างฝ่ายท่านหญิงและราชทูตเมื่อเห็นว่า ไขปากพูดจา
 ปราศรัยกันไม่สำเร็จแน่แล้ว ก็เกณฑ์เอามือเอาตามาช่วยปาก
 ชีโบ้ชีเบ๊ กลับตาไป ๆ มา ๆ พลังทำท่าทางชักย้ายไปตามเรื่อง
 ถึงไม่ค่อยรู้ความละเอียดละออก็จริง ก็ยังพอเข้าใจกันได้บ้าง
 เป็นงู ๆ ปลา ๆ ดีกว่าไม่รู้เรื่องเลย แต่สิ่งที่ต่างคนต่างรู้นั้น
 คือต่างฝ่ายต่างนับถือกันว่าเป็นเจ้าปัญญา ได้ให้เงินไม่ค่อยง่าย สิ่ง
 ที่ทำให้รู้ว่าเขาเข้าใจความกันนั้นคือ ภายหลังจากที่ท่านหญิงเสด็จ
 ไปเยี่ยมมัน ท่านหญิงได้ส่งถุงมือนำทำด้วยหนังนมมีขนติดอยู่
 ซึ่งท่านทรงเมื่อคราวเสด็จไปเยี่ยมมัน ไปประทานอัครราชทูต
 และบนกระดาดที่ห่อถุงมือนั้น ท่านทรงสลักหลังด้วยลายพระ
 หัตถ์ของพระองค์เองว่า-- “ของกำนัลของเจ้าหญิงเดอเนอมีร์ส
 ให้แก่ท่านอัครราชทูตสยามไว้เป็นที่ระลึกแห่งการสนทนา^{๕๕}ช^{๕๕}โบ้ช^{๕๕}เบ๊
 ซึ่งเจ้าหญิงเดอเนอมีร์สเดาแปลเอาเองว่า “ถุงมือน^{๕๕}สวยงามมาก
 ถ้าได้ไว้เป็นที่ระลึกก็จะเป็นเกียรติยศยิ่ง” ผิดไม่ผิดจึงค่อยว่า
 กันคราวหลัง แต่โปรดรับไว้เถิด” (ลงพระนาม) เจ้าหญิง
 เดอเนอมีร์ส.

บทที่ ๗๘

ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระราชสำนัก
วังแวร์ซายส์.

ตั้งแต่แรกที่ท่านราชทูตมาเมืองฝรั่งเศสนั้น จะว่าท่านยังไม่เคยเห็นพระเจ้าแผ่นดินก็เกือบจะว่าได้ คำที่การเฝ้าเมื่อแรกมาถึงนั้น ทางราชการได้จัดเป็นพิธีอย่างใหญ่โต ไม่เป็นโอกาสอันเหมาะเลยที่ราชทูตจะได้สังเกตที่โน้น อันเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ และขนบธรรมเนียมวิธิดำเนียรการของพระราชสำนักฝรั่งเศส เป็นหน้าที่ราชการโดยตรง หาได้พินิจสอดส่องให้เป็นการเพลิดเพลินส่วนตัวไม่ เพราะเหตุนี้ราชทูตอยากก็อยากหนาท่าจะได้มีโอกาสเข้าเฝ้าอย่างเจียม ๆ ไม่มีพรตอง เพื่อรู้ว่าความเป็นจริงภายในพระราชสำนักนั้น ตามปกติดำเนินวิธียุโรปทำไฉน ส่วนข้าราชการฝรั่งเศสก็เหมือนกัน อยากจะให้ราชทูตรู้เห็นความเป็นจริงในราชประเพณีฝรั่งเศส อย่างไม่เป็นแต่รู้เพียงหน้าฉาก ให้ดูรู้เห็นทางภายในอีกด้วย จะได้ว่ารู้ถึงแก่นหัวใจขนบธรรมเนียมฝรั่ง ดีกว่ารู้แต่ผิว ๆ ภายนอก เมื่อกลับไปถึงบ้านเมือง จะได้นำความ สัตย์จริงไปเล่าให้ชาวไทยด้วยกันรู้ว่าเป็นอย่างไรรู้แน่.

ฉะนั้น ก่อนที่ราชทูตจะเข้าเฝ้าลากลับไปเมืองสยามสองวันนั้น ท่านกับขุนนางไทยที่มาด้วยกันก็ได้ออกไปเที่ยวที่พระราชสำนักแวร์ซายส์ตลอดเวลาบ่าย โดยไม่มีกิจธุระอะไรนอกจาก

จะได้ร่วมเผ้าอยู่กับพระบรมวงศานุวงศ์ ชมพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดินกำลังทรงสำราญพระราชหฤทัยอยู่ในท่ามกลางพระราชบริพารอย่างปกติธรรมดา ไม่มีราชกิจการอะไรทั้งหมด.

ราชทูตถึงวังแวร์ซายส์เวลากำลังประทับเสวยอยู่ ทรงรับสั่งให้เสียนำเข้ามาเผ้าเสี้ยแต่ในเวลานั้นทีเดียว พอตอดพระเนตรเห็นราชทูตก็ทรงทักขึ้นทันทีว่า-- “เจ้าคุณราชทูต ฉันต้องขออภัยที่ฟังเชิญเจ้าคุณมาเที่ยวเล่นในวังวันนั้น แท้จริงมิใช่แก่งทำหลงลืมหรือถอยศดื้อศักดิ์จะมีให้เจ้าคุณได้เผ้าแทนก็หาไม่ได้เป็นเพราะฉันทัวไปหลายเวลา การเพลิดเพลินเล่นหัวทั้งหลายเหล่านี้ เลยต้องเลิกกันหมดไม่มีโอกาสนึกกันเลย ฉันท้อเสียตายมากเพราะว่าถ้าไม่ประจบกับคราวเคราะห์ร้ายดังนี้ คงได้เชิญเจ้าคุณมาเที่ยวหย่อนใจที่วังเป็นหลายครั้งหลายหนมาแล้ว”

เจ้าคุณอัศวราชทูตได้ฟังพระกระแสรับสั่งดังนี้ก็ทูลตอบว่า-- “ขอเดชะ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเสียดายด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ถ้าหาไม่จะได้เป็น โอกาสให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เซยชมพระบารมีเสี้ยให้อัมหน้าสำราญใจ สมความปรารถนาของข้าพระพุทธเจ้าผู้มาแต่ไกล แต่ก็ยังไม่พอใจอยู่ว่าคงจะได้เผ้าชมพระบารมีสักวันหนึ่งเป็นมั่นคง ขอข้าพระพุทธเจ้าไม่สู้จะวิตกนัก วิตกอยู่แต่อาการประชวรของฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่ง แต่บัดนี้กลับยินดีด้วยเกล้า ฯ ในการที่เห็นพระอาการในวันนี้คือยบรเทาหลง ขอทรงพระ

สำราญเจริญ ๆ ให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เชยชมพระบารมีพระพุทธเจ้าค่ะ”
 แต่นี้ไปตลอดเวลากำลังประทับเสวย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
 ไม่ทรงรับสั่งว่าจะไรจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต แต่พระองค์ทรง
 ตรัสชมเชยสติปัญญาของท่านราชทูตกับบรรดาท่านที่อยู่ใกล้ชิด
 พระองค์ว่า-- “เจ้าคุณราชทูตนั้นพูดจาแหลมหลักคมคายนัก”

เสร็จการเสวยพระกระยาหารแล้ว คณะราชทูตกับพวกก็
 ได้เที่ยวดูห้องนี้ห้องโน้นตามชอบใจ จนทั่วพระราชวังแวร์ซายส์
 ก็ว่าได้ ที่จริงท่านเคยดูมาหนึ่งแล้ว แต่จะดูอีกหนึ่งก็
 ไม่เบื่อ ยิ่งห้องระเบียง “คาลอรี” ข้างโน้นยิ่งดีใจมาก
 เพราะที่นั่นมีรูปภาพใหญ่ตามผนัง กล่าวด้วยกิ่งพงสาวดารใน
 รัชกาลสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ตอนกรีธายุทธโยธาทัพหลวง
 เสด็จไปปราบอริราชศัตรู ที่เขตต์แดนฮอลันดา ช่องคูหาที่
 ท่านราชทูตตั้งใจยิ่งกว่าปางใดหมด คือปางเมื่อสมเด็จพระเจ้า
 หลุยส์มีพระราชเจ้ากำลังชักพระแสงขรรค์ออกจากฝัก ชี้ไปทาง
 ค่ายของข้าศึก พลางบรลือพระสุรสังหนาทว่า-- “เอ้าพวก
 เรา เอาให้ยอมมือคราวเดี๋ยวนี้ ๔ ค่ายเถิดลูกเอ๊ย เอา รุก
 เข้าไป ซโย”

ดูรูปนี้แล้วก็เข้าไปดูห้องที่เพิ่งเสร็จแล้วใหม่ ๆ สองห้อง ๆ
 หนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างนี้ ตั้งชื่อว่าพระที่นั่งพินานลาแคร์ ล้วน
 ประดับด้วยรูปตั้งและรูปเขียนอันเกี่ยวข้องกับสงครามทั้งนั้น และ
 อีกห้องหนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างโน้น ตั้งชื่อว่าพระที่นั่งพินาน

ถ้าแป๊ะ ล้วนแต่เครื่องประดับตกแต่งอันเกี่ยวกับสันติสุขความ
สงบราบเรียบทั้งนั้น รูปวาดเขียนต่าง ๆ ทั้งสองห้องนั้นล้วนไป
ด้วยฝีมือของท่านอาจารย์เลอบริง ซึ่งเท่าที่นับว่าแล้วด้วยฝีมือ
เทวดาก็ว่าได้.

ครั้นตกค่ำลงราชทูตไปเที่ยวดูห้องและห้องพระโรงต่าง ๆ เมื่อ
ติดไฟอีกครั้งหนึ่ง แสงประทีปโคมชวลาเนียงเพิ่มความสวย
งามให้ทวีมากขึ้นอีกเป็นกอง เมื่อกำลังเดินผ่านไปผ่านมานั้นได้
มีโอกาที่จะชมพระบารมีอีกหลายหน และทุกคราวที่ราชทูต
ผ่านตรงหน้าที่นั่ง ที่พระองค์กำลังทรงประทีปเล่นอยู่กับพระ
บรมวงศานุวงศ์ พระองค์ทรงปราศรัยอยู่ทุกคราว และเพื่อ
เป็นที่สะดวกแก่ราชทูตในการทูลนั้น พระองค์ทรงรับสั่งถาม
ท่านเจ้าชายคึกเตอโนอัยส์ซึ่งอยู่ข้างพระองค์ ท่านเจ้าชายทรง
ถามมวงเซียร์สตอร์ฟข้าราชการผู้ประจำราชทูตอีกต่อหนึ่ง แล้ว
มวงเซียร์สตอร์ฟรับช่วงอีกที่จนกระทั่งล้ามและราชทูตรู้เรื่องความ
ประสงค์ในพระกระแสรับสั่งนั้น ครั้นจะทูลตอบก็รับคำตอบ
ช่วงขึ้นไปเป็นทอด ๆ จนกระทั่งทรงทราบในความคิดเห็นของราช
ทูต โดยราชทูตไม่ต้องรอพักหรือเข้าไปเฝ้าจำเพาะหน้าที่บัลลังก์
ทรง เป็นการสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่าย.

อีกหน่อยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปฟังดนตรี ราชทูต
ไทยก็โดยเสด็จด้วย และเวลานั้นพระองค์ยังทรงพระกรุณา
ตรัสถามอะไรต่ออะไรต่อราชทูตอีก ราชทูตทูลสนองพระราชา

ตำรับว่า-- “ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ แล้วว่าพระองค์
 ไข่แต่เป็นพระมหากษัตริราชผู้ทรงไว้ซึ่งเดชานุภาพอันพึงเกรง
 กลัวปรากฏในทั่วทิศานุทิศ พระองค์ยังทรงไว้ซึ่งพระคุณานุคุณ
 เป็นอันเอกอุ ทำให้พระองค์เป็นที่รักใคร่นับถือในทั่วมนุษย์โลก
 ด้วย พุทธิเจ้าคะ ขอเดชะ”

ขณะนั้นยังมีผู้หนึ่งในที่ประชุมชนทูลว่า-- “นี่เจ้า
 คุณไม่เล่นอะไรบ้างหรือ เจ้าคุณชอบไหมการเล่นต่าง ๆ” เจ้า
 คุณราชทูลตอบว่า-- “ชอบที่ท่านทำไมจะไม่ชอบ แต่ถึงจะ
 ชอบก็ยังไม่บรรเทึงใจเท่ากับได้คู่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเล่น
 เพียงดูพระองค์ทรงเล่นก็พอแล้ว ฉันทชอบใจ” ถัดจากนั้นก็
 สักครู่ ก็ได้พากันเข้าไปกินเครื่องว่าง พอได้เวลาก็กลับยัง
 สำนักสถานทูต ตลอดทางกลับเจ้าคุณอัครราชทูลสรรเสริญท่าน
 เจ้าชายดึกเคอโนอัยส์ไม่มีที่สุดว่า-- “สมแล้วที่เป็นเชอพระ
 ศรีสุริยวงศ์ สมควรแล้ว”

สำนักหอสมุด